

J. KRZYSZTOF LENARTOWICZ*

ARCHITECTURE OF THE BATTLEFIELDS.
A TYPOLOGYARCHITEKTURA NA POLACH BITEW.
TYPOLOGIA

Abstract

The paper deals with artefacts – material works of architecture and sculpture – that are raised on battlefields to commemorate a military action, a victory, or a single hero. In the Mediaeval times churches and chapels were built on battlefields devoted to God in gratitude for victory, places of prayer for the fallen. The 19th c. in its rationalism operated with sculptural creations sometimes at a large architectural scale. Objects often were representations of meritorious persons. The 20th c. commemorates the victims with large cemetery complexes and monumental building arrays. Works dated in the 21st c. relate to situations of earlier history and no more are traditional figural monuments but try to create a spatial system of multisensory influence on the viewer. The paper presents cases of battlefields commonly concerned as historically most important. Existing commemorative arrays are characterized and their typology is proposed. Reflections on political manipulation with meaning and form of a monument are raised.

Keywords: architecture, battlefield, monument, mausoleum, military cemetery, common memory, national landscape

Streszczenie

Artykuł dotyczy artefaktów, materialnych dzieł architektury i rzeźby, które wznoszone są na polach bitew w celu upamiętnienia wydarzenia, zwycięstwa lub konkretnej postaci. W średniowieczu na polu bitwy zwykle wznoszono świątynie poświęcone Bogu z wdzięczności za zwycięstwo, albo też jako miejsce modlitwy za poległych. Wiek XIX w swoim racjonalizmie operował twórcami rzeźbiarskimi, które niejednokrotnie ze względu na wielkie rozmiary skłonni jesteśmy zaliczyć do architektury. To często obiekty poświęcone zasłużonym postaciom. Wiek XX czci ofiary krwi, budując wielkie rozmiarami założenia cmentarne żołnierzy walczących armii. Dzieła, które powstają w XXI w., odnoszą się do sytuacji wcześniejszych historii i nie są już tradycyjnymi pomnikami, ale tworzą przestrzenny system wielozmysłowo oddziaływujący na odbiorcę. W artykule przedstawiono przypadki pól bitew ogólnie uznawanych za najważniejsze w historii ludzkości. Scharakteryzowano zrealizowane założenia komemoratywne i zaproponowano ich typologię. Omówiono polityczne manipulacje znaczeniem i formą pomnika.

Słowa kluczowe: architektura, pole bitwy, pomnik, mauzoleum, cmentarz wojskowy, pamięć zbiorowa, krajobraz narodowy

* Prof. D.Sc. Ph.D. Arch. J. Krzysztof Lenartowicz, Institute of Architectural Planning, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

*Tylko niewielka część architektury należy do sztuki, właściwie dwa jej elementy.
Są to groby i pomniki.*

Adolf Loos¹

1. Introduction

Clashes of armed forces as part of larger military operations are called battles. Contrary to wars, which can span over a number of years, and during which fronts can change on the scale of a continent, battles usually have a concrete date and happen at a concrete place, from which the name of the battle is derived. Battles tend to end with a victory of one side, but there are also battles that end inconclusively, and lead to depletion of forces on both sides. The victorious leader deserves a memorial, glorification of the losing side would be out of place. The public remembers the innocent victims and fallen soldiers. In time, the attitude towards the outcome of the battle is no longer emotional, even on the side of the erstwhile victors or the defeated, and is more a case of historical curiosity. Battles rouse unrelenting interest despite the passage of time. Some of them still have their “fans” (e.g. the Napoleonic wars), researchers and enthusiasts. Therefore, literature, also scientific, that refers to the battles themselves is profound, and the facts that concern the battles are accessible in numerous sources, also internet ones. Employing those sources in this article is limited to basic data about the participating sides, impact of the battle and the scope of the damage. In the article, an overview of European commemorative monuments on the fields of more important battles was presented. The article pertains to physical means of commemoration. The criterion of choice was the historical impact and the extent of the battle, measured in its duration, number of soldiers on both sides and the scale of the damage. The examples were discussed in chronological order of the battles themselves. An analysis of the methods of commemoration was conducted. A typology of those solutions was proposed. In selected cases new data still emerges, as a result of archaeological discoveries, they also concern the location, because the actual (geographical) site of a battle is not always unanimously determined.

2. An overview of chosen examples

2.1. The Battle of Cannae (216 B.C.)

Battles of the antiquity are known from accounts of historians. The battlefields themselves were commemorated with architectural elements or sculptures after a long period of time. In case of a defeat on home soil, courage and sacrifice were highly regarded². The battle of Cannae in Apulia by the river Ofanto (*Aufidus*) took place on the 2nd August 216 B.C. The battle was the greatest victory of the Carthaginian army under the command of Hannibal over the Romans during the Second Punic War, and simultaneously a defeat of the army led by Lucius Aemillius Paulus and Gaius Terrentius Varro, the greatest military defeat in the history of the Roman Empire. According to Appian (“The Roman History”, written in 160 A.D.), 50 thousand of Roman soldiers were killed [4]. The battlefield itself is not outlined in any way. In time, the course of the river by which the river took place changed, and the location of armed forces is only an approximation. Archaeological research that aimed to identify the exact location of the battlefield was led

¹ A. Loos, *Architektura*, 19010, [w:] A. Loos, *Ornament i zbrodnia. Eseje wybrane*, Tłum. A. Stepniewska-Berns, Centrum Architektury, Warszawa i BWA w Tarnowie 2013, p. 153.

² The oldest commemoration of the Battle of Thermopylae (480 B.C.) is the epigram etched in stone by Simonidas of Ceos, which reads: “Go tell the Spartans, stranger passing by, that here, obedient to Spartan law, we lie”.

by Michele Gervasio during the years 1936–1939. At the end of the research campaign, on top of the hill on which stood the city of Cannae, a commemorative column was built (1939) (Ill. 1). The battle took place at the foot of this hill.

Had the battle proved victorious for the Romans, the fascist state of Italy would have probably erected a more prestigious monument to demonstrate its own existence as a prolongation of the tradition of the ancient empire.

2.2. The Battle of the Teutoburg Forest (*Varusschlacht*) (9 A.D.)

The Battle of the Teutoburg Forest (lat. *Clades Variana* – the Varian disaster; ger. *Schlacht im Teutoburger Wald*, also *Hermannsschlacht*, also *Varusschlacht*) took place, according to Cassius Dio: in the second half of the year 9 A.D. (according to Suetonius in 10 A.D.). Three Roman legions, led by Publius Quinctilius Varus took part in the battle, against the German army, under the command of Arminius, the prince of Cherusci. The battle, in which one eighth of the entire Roman army was slain, hindered the expansion of Rome between the Rhine and the Elbe river. From over 20 thousand legionists and a few thousand soldiers from auxiliary services and the accompanying civilians only over a dozen of soldiers survived, who were able to escape, and a few hundred were taken prisoners. Varus and his officers committed suicide.

For centuries the *Teutoburgiensis saltus* – the location of the battle described by Cornelius Tacitus in *Annales* was sought for. There were various assumed locations in the western Westphalia, and even in the Netherlands. It was known that the battle took place somewhere in the Osning hill range, that spreads for over 100 km from the west to the east of central Germany. In the half of the 19th century, it was arbitrarily decided that the battle was fought in the eastern region of the range, close to Detmold. In this location, on the Grotenburg Hill (386 m above sea level) the first monument commemorating the battle and the victory of the Germans was built. [2, 5]. It was constructed thanks to the initiative of the sculptor Ernst von Bandel between 1838 and 1875. This German victory was given a more substantial meaning after the unification of Germany in 1870. The unveiling of the monument, which was treated as a pan-germanic symbol of unity, was attended by the German *Kaiser*. An idea of creating a “national landscape” also emerged. The Hermann Monument, together with the rock formation Extersteine (10km away), a picturesque reserve, provided good fuel for the cause. At this point, Osning was renamed as Teutoburg Forest (*Teutoburger Wald*). The victory from 1900 years before, regardless of the recent defeats in the war with France, supported the national pride, based on the German, Teutonic landscape³. Its crystallization was promoted exactly on the south-eastern end of the hill range. This location is an example of creative historical geography. The von Bandel monument presents the figure of Hermann, an armed warrior with a sword raised into the air. The stone pedestal comprises stairs that lead to the level of an observation ambulatory around the stone dome, on which the figure stands. The sculpture was made of riveted copper metal sheet (Ill. 2). The total height of the monument is almost 54 m (the figure alone is 26,5 m).

After over a hundred years since the unveiling, another location was dubbed more accurate. Archaeological excavations in the Kalkriese area in the Wiehegebirge mountains in the western part of the Teutoburg Forest, near Osnabrück, conducted since the end of the 1980s, established the belief that it was there that the battle took place (remnants of armour and garments from the period were found). Newer monographs rose doubts as to the authenticity of this location and suggest the Paderborn area [6].

³ In the USA, German emigrants use this symbol of pan-germanic unity. A similar conceptually monument, to the monument of Hermann in Detmold (sculpted by Alfons Pelzer), was erected in New Ulm (Minnesota) in 1897. The mounted monument of Hermann was built in Spassberg, a German village in Six Flags Fiesta in San Antonio (Texas). Two thousand years after the battle, in 2009, next monument of Hermann was unveiled in the American town of Hermann (Missouri).

In 1998, a competition was organized for the project of the museum and the concept of development of the battlefield, and was won by a Swiss company Anette Gigon / Mike Guyer. The architects' concept is based on "interpretation", instead of any other pseudo-historical reconstruction, and, consequently, on "abstraction" in the place of illustration and empathy. A space was created, that is open for thought and associations. The authors wanted to evoke emotions and reflections in the people that visited the battlefield. The employed forms are straightforward and the materials are consistent – steel covered with a layer of rust (Corten)⁴. Rust is associated with archaeological discovery and disintegration; at the same time metal is associated with the military and war. The museum hosts a multimedia exhibition. There is also an adjacent observation tower 40 m in height (Ill. 3, 4). The museum park that stretches on the battlefield, near the museum, is treated as a space of experience (Ill. 5).

The museum park was created in the middle of the 17 km long stretch of land regarded as the site of the battle. The authors supposed that the soil and topography of the place hide the account of the battle. They recreated the landscaping that decided on the course of the battle, an event which still influences the German sense of identity. The place of the German ambush – a natural narrowing of an accessible terrain, from the south limited with the German ramparts protecting the Kalkrieser Berg, and from the north with the bogs, gained the status of an independent exhibit in the museum park. Here was the place where the Roman army, stretched during its march, could be ambushed and attacked.

As part of the project, the southern woodland area was additionally planted, and the trees were cleared on the originally open space in the north, where the road of the Roman legions was paved with steel sheets. Double line of the tied sheets sets the height of the erstwhile German ramparts. Whoever finds himself in the crevice between the two steel walls, will trigger unsettling acoustic effect: multiplications of the echoed footsteps will sound metallic and sinister.

Little interventions facilitate the visit to the battlefield, getting to know about its course and a reflection upon history, these are: road network in the area (Ill. 7a, b), visualization of the route of the rampart (with the use of steel pipes, placed vertically in the ground (Ill. 8a, b), the abovementioned plantings and clearings, the museum building with the tower, themed pavilions: the Sight (with a giant lens that reverses the image of the surrounding landscape) (Ill. 6a, b; 7a), the Hearing (with an adjustable tube which collects the outside sounds) (Ill. 9a) and the Questions (where the visitor is closed for the third time in a dark room with a limited access to outside stimuli) (Ill. 9b), and an enclosure adapted for the visitor centre (with a restaurant, shop, children's museum and office).

2.3. The Battle of Hastings (1066)

The Battle of Hastings is the most famous, and at the same time the most significant battle that took place on the English soil. It happened on the 14th October 1066 between the French-Norman army of ca. 10 thousand soldiers, under the command of prince William II of Normandy (later dubbed William the Conqueror), and the English army of 7 thousand, led by the Anglo-Saxon king Harold II. The site of the battle is located 11 km north-west of Hastings in the small town of Battle (East Sussex). The battle ended with the decisive victory of the invading forces. King Harold II died at the end of the battle, which probably contributed to the defeat. Possibly 2 thousand invaders and 4 thousand Anglo-Saxons died in the battle. This event left no visible marks in the landscape, and no remains of the battle have been found to date. William the Conqueror celebrated his victory by funding a Benedictine monastery on the battlefield, possibly forced to do so by the papal legates in 1070. On the one hand, the religious foundation was a monument commemorating the fallen and can be regarded as an act of public penance for the caused

⁴ The project was implemented between 1999 and 2000, and in 2002 it earned a distinction in the competition for the best building erected with the use of steel – Deutscher Stahlbaupreis 2002.

bloodshed. On the other hand, the great foundation became a symbol of the Norman triumph.[7]. The chronicles noted the fact that the king insisted that the main altar be built exactly on the spot where Harold was killed (Ill. 10a).

Until today remains the outline of the Norman church with the remains of the newer, 13th century redevelopment (Ill. 10b). The monastery area, and consequently the battlefield, was sold after the secularization; from 1721 it belonged to the Webster family. After the First World War, the residential building was rented by a school, which owns it to this day. The estate was sold in 1976, and became the property of the English Heritage. Today it is a publicly accessible area.

2.4. The Battle of Grunwald (1410)

The Battle of Grunwald (in German literature it is referred to as the First Battle of Tannenberg – *Schlacht bei Tannenberg*) is one of the greatest battles in the history of Mediaeval Europe (regarding the number of participants) fought on the fields of Grunwald on 15th July 1410, during the great war between the Teutonic Order, supported by the western European knighthood, under the command of the Grand Master Ulrich von Jungingen, and the joint Polish and Lithuanian forces, supported by the liegemen of both countries and mercenaries, led by the Polish king Władysław II Jagiełło. The Teutonic Knights had 15 thousand mounted soldiers, and the forces of the Polish Crown amounted to 20 thousand, while the Lithuanian consisted of ca. 10 thousand. The battle was a victory of the Polish-Lithuanian forces and a rout of the Teutonic forces. The number of fallen soldiers is unknown. 250 priest-brothers took part in the battle, of whom 203 died. According to Joannes Dlugossius, the Polish army lost just 12 notable knights. The Polish and the Lithuanian soldiers captured 69 Teutonic banners, which were hanged in the Wawel Cathedral in Cracow [8]. A year after the Grunwald victory, on the site where the battle took place, probably on the spot where stood the main Teutonic camp, a chapel was build to commemorate all of the fallen, it was funded by the new Grand Master of the Teutonic Order, Heinrich von Plauen. The chapel was placed among a few mass graves of the fallen soldiers, which was confirmed by archaeological research. Soon it became a destination for pilgrimages. The building was demolished in 1720 by the Prussian authorities, but the custom of going on pilgrimages to the remains of the chapel (Ill. 11) continued, and was formally forbidden in 1866. In 1901 the boulder that lay in front of the remains, previously called “The Jagiełło’s Stone”, was dedicated to the memory of Ulrich von Jungingen (Ill. 12).

The changes in the dedication of the stone and the demolition of the chapel are connected with the fact that the Prussian country, and later the German Reich, identifying itself with the Teutonic Order, tried to eradicate the memory of the Polish-Lithuanian victory from history and the collective memory. This was not the end of this politics of memory. After the First World War, a method was found to dominate the memory of the Battle of Grunwald in 1410 through a monumental glorification of the German army over Russia in Olsztyn in 1915 (discussed further). After the Second World War, the ruins of the chapel were subjected to archaeological research and became accessible to the public, and Jagiełło’s Stone regained its original name. On the 550 anniversary of the victory, in 1960, the site of the battle was outlined and separated from the agricultural land as a memorial site. In the central part, the Monument of the Battle of Grunwald was created, designed by Jerzy Bandura and the architect Witold Cęckiewicz. The monument consists of a few parts. The granite obelisk, placed on the multi-stage pedestal depicts the faces of the knights (Ill. 13a). Next to it stand eleven 30 m steel flagpoles, which symbolize the banners of the Polish and Lithuanian companies. The complex also comprises an amphitheatre built from granite tiles, with a raised-relief map made of colourful stones, that depicts the setting of the armies before the battle (Ill. 13b). The amphitheatre is connected with the halls of the Museum of the Battle underneath it, which was created in 1963.

Next to the alley that leads to the memorial site, fragments of the pedestal of the Grunwald Monument from Cracow were gathered in 1983. The monument was funded in 1910 by Ignacy Jan Paderewski, and destroyed by the Nazis in 1939. This documents in an extraordinary way the constant fight for the historic truth in commemoration of the battlefield, reminding on the one hand of the brutal Nazi methods of handling works of art, and on the other – proving the strength and significance that artistic commemorations have.

2.5. The Battle of Blenheim (1704)

The Battle of Blenheim (ger. *Schlacht bei Blindheim*), also known as the Second Battle of Höchstädt, took place in the area in the middle of three towns: Höchstädt, Blenheim and Lutzingen in Bavaria, north of Augsburg. The War of Spanish Succession was fought in Europe by king Louis XIV of France, supported by the Bavarians, against emperor Leopold of Austria, who was joined by the duke of Marlborough. Austria faced the risk of losing Vienna. The Battle of Blenheim on the 13th of August 1704 made history as the turning point of the war. The great victory of the allied forces ensured the rescue of Vienna. France lost over 30 thousand soldiers [9].

It is understandable that no significant memorial was erected on the site of the battle – it took place on the Bavarian soil, and Bavarians, allied with France, lost the battle. On the battlefield we can find only dispassionate information for tourists etched in stone (Ill. 14).

Paradoxically, a monument was created in commemoration, although not on the battlefield itself, and, additionally, it was the one dubbed “the greatest war memorial ever built”. Queen Anne, on behalf of the grateful English nation, and to thank for the decisive victory in the battle, gave John Churchill, the 1st Duke of Marlborough, the Woodstock estate near Oxford. It was intended for him to create a seat that would correspond with his role as a historic victor. The old Woodstock estate was demolished, and the name was changed to Blenheim (which is an English equivalent of the German Blindheim). The Duke, contrary to Queen’s wishes to employ Christopher Wren, commissioned Sir John Vanbrugh to design the palace and its surroundings. The architect cooperated with Nicholas Hawksmoor. The Palace of Blenheim was built between 1705 and 1722⁵.

2.6. The Battle of Poltava (1709)

The Battle of Poltava (Ukraine) was one of the battles of the Great Northern War between Russia and Sweden. It took place on 27th June (Julian calendar – 8th July in Gregorian calendar) 1709, and brought a decisive victory to Peter I over the forces of Sweden, under the command of Field Marshall Carl Gustav Rehnskjöld. The forces were uneven, Rehnskjöld had 15 thousand soldiers, Peter I had 45. Almost 7 thousand Swedish soldiers were wounded and killed in the battle, and 3 thousand were taken prisoners. On the Russian side the losses were substantially smaller – a little over 4,5 thousand of wounded and killed. The battle signified the fall of the Swedish empire and the rise of the Russian empire [10].

Soon after the battle, Peter I issued the order to build two Orthodox churches dedicated to St. Sampson, whose holiday is celebrated on 27th of June. One of the churches was built in St. Petersburg, the second was meant to be built in Poltava. In 1840, an architectural competition was organized. The church was erected near the mass grave of the Russian soldiers according to the design of the architect Joseph I Charlemagne, but only in 1856. Originally it was a simple five-domed church in the old Slavic style (Ill. 15a). In 1895, the church was renovated and expanded according to the project of the architect Nikonov (Ill. 15b). In 1909 the architect S. Nosov designed a belfry [11]. At this point, the mass grave was also modified, a giant granite

⁵ The Blenheim Palace is one of the 17 buildings in Great Britain, included in the UNESCO Heritage Sites (in 1984). The palace saw the birth of Winston Churchill in 1874. It is also the biggest private residence in England, currently owned by the 11th Duke of Marlborough.

cross was put onto it (fig. 16). On the centenary of the battle (in 1809) a column of glory was erected on a pedestal, from which cannon barrels (probably trophies) stick out (Ill. 17a, b). A monument of the fallen soldiers of the Swedish army was built by their countrymen (1909), and a Russian obelisk to commemorate the fallen Swedes. Nearby, an Orthodox church of the Saviour was built, as well as the statue of the victor – Peter I (1913).

2.7. The Battle of Saratoga (1777)

The Battles of Saratoga (New York) took place on the 19th September and 7th October 1777 and are regarded as the decisive turning point in the American War of Independence. The British general John Burgoyne lost one thousand soldiers in the battlefield, which meant one third of the entire army. On the American side, the losses amounted to 500 killed and wounded [12]. The site of the battle and the place of Burgoyne's surrender, were retained, and are currently managed by the National Park Service as the *Saratoga National Historical Park* (Ill. 18), included on the list of National Historic Landmarks in 1966. In the park there is a number of buildings and numerous monuments.

The monument of the battle is an obelisk (Ill. 19a), which comprised 4 niches with the figures of four generals. The fourth niche, dedicated to general John Burgoyne, who was defeated, remains symbolically empty.

A dramatized memorial of the heroism of general Benedict Arnold, who was shot in the leg during the battle, and later his horse's fall prompted the breaking of general's leg, is *The Boot Monument* (Ill. 19b), which depicts an officer's boot with a spur and a general's epaulette. It was erected on the 110th anniversary of the battle, in the place where the general was shot.

2.8. The Battle of Valmy (1792)

The Battle of Valmy was the first significant victory of the French army during the Revolutionary Wars, which took place after the French Revolution. It took place on 20th September 1792, when the Prussian army, led by the Duke of Brunswick intended to march on Paris. General François-Christophe Kellermann and general Charles Dumouriez stopped the advance of the hostile army near the village of Valmy in Champagne-Ardenne (Marne department). This small local victory became the great psychological triumph of the French Revolution in a broad sense. The battle was regarded as a miracle, which brought a decisive defeat of the Prussian army, and simultaneously the first victory of the French republican army, inspired by freedom and patriotism. After the battle, the end of the monarchy in France was officially announced and the French First Republic was established. In the battle forces of similar strength clashed: 36 thousand Frenchmen against 34 thousand Prussians. The victims on both sides did not exceed 300 on the French side and 200 on the Prussian side [13].

A reconstructed windmill is a tourist attraction and a landmark (Ill. 20a), around which the French artillery was deployed. It is a significant symbol of the image of the battle.

In 1892 (the centenary of the battle) a statue of general Kellerman was erected (sculpted by Théophile Barrau, designed by the architect L. Gillet) (Ill. 20b). However earlier, in 1821, an obelisk was introduced in the vicinity, in which the general's heart was entombed (he died in 1820). The monumental commemorative development of the area was enabled by the donation of the princess Henriette de Ginetti, the great-granddaughter of the general, whose ashes were buried in the chapel near the monument that she erected.

2.9. The Battle of Austerlitz (1805)

The Battle of Austerlitz (*Slavkov*) took place on the 2nd December 1805 and was dubbed the Battle of Three Emperors. The armies of the old feudal order met in it – Russian and Austrian, which moved in

rigid formations according to the 18th century rules of tactics, and Napoleon's French army, which was a revolutionary formation of a new type, whose character was defined by the spontaneous participation of "armed citizens". The Russian and Austrian army consisted of 85 thousand soldiers, but could not take advantage of the landform features and moved like figures on the chessboard. The notably smaller French army consisted of 73 thousand soldiers.

The losses of the Russian-Austrian coalition amounted to 27 thousand wounded and killed. The French lost 9 thousand soldiers altogether. Three months after the battle, Napoleon occupied Vienna [14].

The monument of the battle, dedicated to peace under the name of Mohyla Miru (ger. *Friedensdenkmal*) was created between 1909 and 1912 on the south of the village of Prace (*Pratzen*), on the initiative of a priest from Brno, Alois Slovak. The monument was supposed to be a timeless protest against all wars. The Art Nouveau monument has a shape of a concave-walled pyramid, topped with a small dome, on which a cross was placed (Ill. 21). In the ground part of the monument, under the mausoleum, an ossuary was introduced, in which the earthly remains of the fallen in the battle were laid to rest.

2.10. Battle of Eylau (1807)

The Battle of Eylau (Prejsiž-Hów⁶; *Schlacht bei Preussisch Eylau*) was a military clash between the Russian army led by general Anton Wilhelm von L'Estoq, supported by the Prussian contingent, led by general Levin von Bennigsen, and the French *Grand Armée* under the command of Napoleon Bonaparte. The battle lasted from 7th to 9th February 1807 and proved inconclusive, regardless of the severe losses on both sides. Losses of the French Army are estimated at 10-25 thousand soldiers, and in case of the Russian-Prussian coalition – 15 thousand. After this battle, Russia and Prussia decided on 26th of April 1907 in Bartoszyce to join their forces against Napoleon. (*Bartensteiner Vertrag*) [15].

Despite the fact that the battle was inconclusive, the following results brought benefits for the Prussian-Russian coalition. The site of the battle was on the Prussian soil, therefore the monument was raised to commemorate the commander of the Prussian army, general L'Estoq – it was unveiled on 20th November 1856 (Ill. 22). The battle was and still remains the most widely known historical fact associated with Eylau, therefore when after the Second World War the town was included in the Kaliningrad Oblast in USSR, its name was changed into Bagrationowsk, using the name of one of the Russian commanders – general Piotr Bagration, although the battle was not his biggest military achievement (later he was a successful commander in Borodino and in the Finnish war).

2.11. Battle of the Nations (1813)

The Battle of the Nations (*Völkerschlacht*) took place near Leipzig between 16th and 19th October 1813 and was a conclusive battle of the wars of liberation. United forces of the following countries took part: Russia, Prussia, Austria and Sweden against the French Napoleon's army. Until the beginning of the 20th century the battle was regarded as the greatest in world history, taking into consideration that 600 thousand soldiers took part. In the most important clash of the wars of liberation Napoleon was decisively defeated for the first time, which forced him to retreat from Germany with the rest of his army. In the battle 92 thousand soldiers were wounded and killed. It was the bloodiest battle in the history of Napoleonic wars [16].

⁶ Thus named by Adam Mickiewicz: "Pan Tadeusz", vol. X, line 112 (in Polish).

On the centenary of the battle, a monument of the Battle of the Nations (*Völkerschlachtdenkmal*), was unveiled in the south-east part of Leipzig, on the site where the toughest combat took place, and where the majority of the soldiers fell. The designer of the monument was the architect Bruno Schmitz, and the sculptures were made by Christian Behrens and Franz Metzner. The foundation stone was set on the 18th October 1898 (Ill. 27), and the finished monument was blessed on the 18th October 1913 on the centenary of the battle (Ill. 23a). The height of the monument, which stands at 91 m, renders it one of the tallest in Europe, and at the same time one of the most recognizable symbols of Leipzig and a landmark seen from far away thanks to its characteristic silhouette (Ill. 23b). The monument was financed thanks to a specially organized lottery and donations. From the ground level up to the observation terrace on the top there are 500 stairs, later two lifts were installed that operate up to the 57 m level. The crypt under the monument is a symbolic grave for the thousands of fallen soldiers.

2.12. The Battle of Waterloo (1815)

The Battle of Waterloo (18 km from the centre of Brussels) took place on the 18th June 1815. The *Armée du Nord* under the command of Napoleon was defeated by the armies of the War of the Seventh Coalition. The army allied with England was led by the Duke of Wellington, and the Prussian army was led by Gebhard von Blücher. The French army consisted of 69 thousand experienced veteran soldiers. Wellington, on the other hand, had a weak, badly equipped and inexperienced army. His forces amounted to 67 thousand, of which 25 thousand were British.

In the course of the battle, the French army had 25 thousand of wounded and killed, and 8 thousand prisoners of war were taken. Wellington had ca. 15 thousand wounded and killed, Blücher – 7 thousand. Waterloo was a decisive battle in many aspects: it finished the series of wars that shook Europe and tied many regions of the war since the French Revolution; it was Napoleon's last battle, which ended his reign as an emperor, it also finished his political and military career [17].

The first monument that was erected on the site of the battle was the column of general Alexander Gordon, who was fatally wounded in the battle. The second was a pylon dedicated to the Hannoverians, i.e. *The King's German Legion*, which was a formation of the British army consisting of German emigrants, that took part in the Napoleonic wars and was disbanded after Waterloo in 1816 (Ill. 24).

The most visible object on the site of the battle is, however, the mound. Lion's Mound (*Butte du Lion*) is, in terms of symbols, rather lightly connected with the battle itself, its significance and the nature of its outcome, because it commemorates a place where William II of Orange was knocked off his horse by a musket bullet, that wounded him in the arm during the battle. The mound was constructed at the order of his father, king William I in 1826⁷. On the top, a cast-iron figure of a lion was mounted, called the *Lion de Waterloo*, whose author is Jean-Louis Van Geel. The mound is an excellent observation point from which the battlefield is easily seen in its entirety (Ill. 30). It is 41m high and its circumference at the basis is 170 m⁸. 226 stairs lead to the top (Ill. 25a, b).

Apart from that, a few obelisks were installed to commemorate the fallen commanders. On the site of the battle there is therefore no building that would commemorate the fallen soldiers of the fighting armies, or the battle as such. The field is recognizable from a distance thanks to the apotheosis of the incident in the course of the battle, that was blown out of proportion. The monument commemorates the participation of the commander of the coalition country, on whose soil the battle took place.

⁷ The mound was erected by an organized brigade of women of Liège (*boteresses*), who carried the soil from the battlefield in baskets on their backs.

⁸ In comparison: in Cracow, the Kościuszko mound is 80 m long in base diameter and 34,1 m high; the Piłsudski's mound – diameter equals 111 m and is 35 m high; Krakus Mound – 16 m high, Wanda's mound – 14 m high.

2.13. The Battle of Tannenberg (1914)

The Battle of Tannenberg (ger. *Schlacht bei Allenstein*, pl. *Bitwa pod Olsztynem*), “[The Second] Battle of Tannenberg – Stębark) took place south from Olsztyn (Alenstein in the then East Prussia) between the 26th and the 30th August 1914, during the First World War. The clash happened between the German units under the command of Paul von Hindenburg, and the Russian army led by general Alexander Samsonov. The German side comprised 153 thousand soldiers, the Russian – 191 thousand. The site of the battle was on an oval area south of Olsztyn, between Olsztynek in the west, Niedzica in the south and Szczytno in the east. Russian army was cut off in this oval, and completely destroyed. The battle was the victory of the German army, facilitated by the mistakes of Russian commanders, and field marshal Hindenburg was raised to glory. General Samsonov committed suicide near Willenberg [18].

The history of the name of the battle, and the architectural setting of its site in the years that followed, concentrates all the features and influences on commemorative art in the light of politics, history, place and time.

The battle, initially called the Battle of Olsztyn, was, at the request of Paul von Hindenburg, changed to the Battle of Tannenberg (*Schlacht bei Tannenberg*) for propaganda reasons. To explain the nature of this onomastic manipulation, the mutual geographical relation of several towns must be described. The monument was constructed on the fields between Sudwa (*Sauden*), Królikowo and Olsztynek, only 2 km from the centre of Olsztynek (*Hohenstein*). Tannenberg, on the other hand, (pl. Sztymbark, currently: Stębark) lies 16km west of Olsztynek and was not engaged in the battle. It is also 1 km from Grunwald (*Grünfelde*, Grywałd). In the Polish tradition, the battle of 1410 took place in Grunwald, and in the German tradition – in Tannenberg. When it comes to topographic accuracy, both names are correct. When Hindenburg named the Olsztyn battle the Battle of Tannenberg (“the second”) he ensured that the words battle/Tannenberg were associated with victory, and not a defeat. The First Battle of Tannenberg was meant to be forgotten.

In August 1925, an architectural competition was organized, to which 385 designs were sent [19]. The jury unanimously gave the first place to the project of the brothers Walter and Johannes Krüger. They implemented the Tannenberg Monument (*Tannenbergdenkmal*) which stood in its place for only 18 years, and regardless, during this time was subject to changes. It was never completely finished. The monument itself was located near a big cemetery of the fallen soldiers. It was designed as a traditional 19th century style war memorial. The citizens of East Prussia wanted it to commemorate the liberation of their motherland, and simultaneously strengthen the bond with the German Reich. The inauguration of the monument took place on the 18th September 1927. It was an implementation of the idea of the monument of the unknown soldier⁹. For the abovementioned political and historical reasons the monument was located outside the vast site of the battle, most likely in search of flat area with easy access, and with no buildings. From the road to the monument led a square with the dimensions of 20 × 400 m. At the entrance stood the granite Tannenberg Lion (currently on the Olsztynek square). The monument itself was a large-scale spatial development on the plan of a regular octagon, whose inside diameter was 100 m. The sides of the octagon were walls, blind from the outside, and on the side of the courtyard supplied with arcades on the ground floor level, and galleries on higher storeys. In the middle of each segment of the wall, towers were erected, each 20 m in height, their dimensions were 9 × 9 on the plan [20]. In its entirety, the monument depicted a mediaeval castle and hinted the presence of Teutonic Knights in this area. At the same time the form of the monument was an interpretation of the historic Stonehenge (Ill. 26a, b).

⁹ Idea of the Grave of the Unknown Soldier appears in Walt Whitman’s works. The poet who took part in the American civil war, wrote in the “Specimen Days” collection: “the Bravest Soldier crumbles in mother earth, unburied and unknown”. The idea of the grave of an unknown soldier was employed by the British and the French during the First World War and implemented in 1920. The following year, such graves were unveiled in the USA, Portugal and Italy. In Poland, first Graves of the Unknown Soldier were unveiled in Łódź and in Warsaw in 1925.

The first tower served as a gate. On higher storeys, were the administration offices and headquarters of the guard of honour. In the second tower, the great effort of the German nation was intended to be shown. The third tower was supposed to show the exhibition about the East Prussia. In tower No. 4 the banners of companies that took part in the battle were exhibited, the fifth tower is the Hindenburgturm, dedicated to the field marshal and president. Underneath it was, (currently buried) burial crypt of the Hindenburg couple, on its both sides were halls of the unknown soldiers, and over the area – the Hindenburg hall, with a statue 4 m in height (sculpted by Friedrich Bagdon). Tower No. 6 was dedicated to soldiers' hardships during the war, which were depicted on the walls, along the ramp that led to the top, where a roofed observation terrace was located. Decoration of the walls was made in mosaic technique, and the golden background hinted the great tradition of this art. The seventh tower was dedicated to the victims of the First World War, in its upper storeys there was an archive. In tower No. 8, the busts of the commanders were exhibited (Hindenburg and Ludendorff), and 13 busts of generals of the victorious army. The monument was eagerly visited by Germans from the whole Reich. It was an obligatory destination for school trips.

In 1934, after Paul von Hindenburg's death, the then president of Germany, a change occurred in the basic function of the national memorial site – it now became a national hero's burial site. Adolf Hitler forced Hindenburg's funeral in the Tannenberg monument, against the deceased's wishes, who wanted to be buried next to his wife in Hannover. The redevelopment of one of towers and the implementation of the burial crypt was directed by the original authors, the Krüger brothers, and Hitler himself to a great extent took part in the redesigning of the monument (Ill. 27), which was funded by the German Reich.

The monument of the Olsztyn battle, apart from all the negative connotations that politically-exploited architecture has (in this case a political exploitation of an occupant), was an impressive work of architectural art. Its concept was chosen out of a total of 400 propositions. It answered the needs, that stood at the basis of the investment. It was solemn, serious, visible from far away, the enormosity of its form dominated over the flat, neutral surroundings. It was an ideal form, isolated and autonomous in those surroundings. Similarly to other monuments of such nature, it was demolished during the times of change in political attitudes. As a work of architecture, it should have remained. It would have served as a great example of the psychological effect that architecture might possess.

In 1945, the German army that left the East Prussia area, after the evacuation of the Hindenburgs' coffins, partly blew up the monument. After the fall of the German Reich in 1945, Polish People's Republic thought it appropriate and necessary to take the monument down. The works were conducted until the 1980s. During this time, the monument was a storehouse of building materials, rock and bricks. The most widely known monument in whose construction the stone from the Tannenberg Monument was used, was the Monument of Gratitude to the Red Army, in Olsztyn (Currently: The Monument of Liberation of the Warmian and Masurian Land), designed by Xawery Dunikowski (1954). At last the monument of the Tannenberg battle did not exist, and the battle was meant to be forgotten, as it was unfortunate for the Russian army and its commanders.

The German monument-mausoleum was for a short time accompanied by another building. The author of this article saw in the 1950s, before the deconstruction of the monument, a small pyramid, 2,5 m in height, made of dry sheets of plywood, with a red star attached to the front wall and a handwritten inscription in Russian: "To the fathers who fell here – the sons marching on Berlin". It was an impermanent, naive, but honest and highly emotional sign of remembrance, connected with the battlefield of the First World War in 1914, constructed during the march of the Red Army to the west in 1945¹⁰.

¹⁰ This sentiment was shared by Alexander Solzhenitsyn. His father Izaak, an officer in the Imperial Russian Army fought in the Battle of Olsztyn. The battle was described by Solzhenitsyn in his historical novel "August 1914", which he wrote between 1937 (first version unpublished) and 1970 (2nd version extended, published and translated to many languages), a part of the "Red Wheel" series.

2.14. The Battle of Gorlice (1915)

The Battle of Gorlice (ger. *Schlacht von Gorlice-Tarnów*; also: *Durchbruchsschlacht*) in the spring of 1915 had a decisive impact on the course of the First World War. The German commanders decided to strike on the Russian army, to force it to quit the war. The beginning of the operation was supposed to cause the breaking of the Russian front near Gorlice, where the trench warfare continued for almost six months. The decisive clash was triggered by a surprise attack of the German and Austro-Hungarian armies on the 2nd May 1915, which led, on the 5th of May, to the disruption of the Russian front¹¹. The Battle of Gorlice is one of the rare examples of an offensive that led to a disruption in a stable front line and the move of warfare several hundred km further.

The balance of the first day was favourable for the Central Powers, the enemy's first defences were taken, 17 thousand Russian soldiers were taken prisoners, and another 17 thousand was killed or wounded. The losses of the attacking side were also substantial, the German units depleted by 8 thousand soldiers. On the 3rd of May, the Austrian and German army stormed and overrun the enemy's second and third lines of defence. It was a decisive moment, the 3rd Russian army was defeated, its front line broken. On the 5th of May Germans reached Żmigród, and on the 6th they crossed Wisłoka. In the next days, a retreat of the defeated Russian army began from the Carpathian front. The Russian losses in the battle amounted to 100 thousand killed and wounded and 150 thousand taken as prisoners of war. The Austro-German side lost 4 thousand soldiers and 12 thousand were wounded. The Battle of Gorlice was a decisive moment on the Austro-Russian front. The tsar's army never again posed a threat to the Austro-Hungarian monarchy [21].

The battle was not commemorated with a monument, because as a result of the First World War, Gorlice became a Polish city again, and celebrating victories of German and Austrian armies was not out of place. Who deserved attention, however, were the fallen soldiers. Magnificent field cemeteries, designed by Austrian engineers were built [22]. They united the opposing forces and followers of different religions. Among those cemeteries-memorials, there is the War Cemetery No. 60 Przełęcz Małastowska, designed by a military engineer Dušan Jurkovič, where next to uniformed wooden grave symbols, was built a chapel with no interior, made of wooden beams, elaborate in form and detail. Total number of the cemeteries of the Battle of Gorlice is around 400. Below are presented photographs of a less known one – War Cemetery No. 80 Sękowa, designed by Hans Mayr. His design testifies the intensive involvement of the author, who took part in the battle, and his need to bury his brothers in arms in a dignified way, in a landscape that provokes uninterrupted reflection. A central ferroconcrete structure shaped as a pergola was built, and the cemetery was surrounded by a wall with refined architectural stone detail, especially in the corners of the wall (Ill. 28–29). A giant chapel designed to stand in the highest point of the cemetery did not see its implementation.

2.15. The Battle of Verdun (1916)

The Battle of Verdun (fr. *Bataille de Verdun*; ger. *Schlacht um Verdun*), or simply “Verdun” is synonymous to the greatest battle of the 20th century. The battle lasted from 21st February to 19th December 1916. The date of 21st February, when the German army started the great offensive of Verdun, indicates

¹¹ In the newest works for the general public the battle, because of the number of the casualties (over 20 thousand soldiers were killed) is referred to also as “Small Verdun”. It is necessary to remember that the Battle of Verdun took place later than the Battle of Gorlice and practically finished with the defeat of the Central Powers, whereas the Battle of Gorlice was a victory of the German and the Austro-Hungarian armies. Therefore it can be acknowledged that the Gorlice military operation was in fact a contradiction of the concept, which led to the German-French hostilities at Verdun, because its aim was to settle the campaign through the breaking up of the front; in 1916 on the Western Front the aim was to deplete the enemy's human and material resources.

the beginning of the nightmare of the French army – “The Hell of Verdun”, which lasted 10 months – 300 days and 300 nights of endless warfare. Germans, disturbed by the increase of strength of the allied forces, wanted to achieve a spectacular victory at all costs. The front line at Verdun was a protruding projection, which seemed an easy target from three sides. What is more, the French had to defend themselves with the river Meuse behind their backs, which meant difficulties with getting supplies, as the only iron road that supplied the city was under the German fire. From 2nd March to 15th April, the general attack took place, but the German conquests were limited. The daily number of casualties exceeded the total number of casualties in the Battle of Waterloo. The overall balance of casualties in the Battle of Verdun is staggering: 377 thousand of French soldiers, 337 thousand of German soldiers killed, wounded or missing. Nine villages were completely annihilated in the warfare. Verdun is the greatest and longest lasting battle in world history. Thanks to substantial involvement of the American army, the whole territory lost in February 1916, was regained in September and October 1918 [23].

The Monument of the Victory and Soldiers of Verdun was built in 1929 in the city centre on the ancient fortifications, the *castrum romanum* – a Roman camp, which was discovered after the bombardment of the battle in 1916. For this article, however, what matters are the undertakings on the site of the battle. In the village of Douaumont an ossuary was erected, surrounded by the cemetery plots (*L'Ossuaire de Douaumont*)¹² (Ill. 30). Here 130 thousand of fallen French and German soldiers were laid to rest. The ossuary, a symbol of the Battle of Verdun, is a place of burial for unknown soldiers. The construction works started in 1920, and the site was inaugurated in 1932. The length of the building is 137 m. The tombs inside conceal the bones gathered from 36 sectors of the battlefield.

Next to the epic monument in the city and the great mausoleum of unknown soldiers – the Douaumont ossuary, there is also the oldest, relatively unknown monument of the battlefield – the Trench of the Bayonets (*Tranchée des bayonettes*). The monument is poignant in its narration, as it refers to an authentic situation, whereby the soldiers waiting for the orders to advance, were buried alive by a landslide caused by artillery missiles. The monument was constructed in 1919 thanks to an American, Rand, and unveiled in 1920 (Ill. 31a, b). It symbolizes the sacrifice of the fallen, who do not have a proper grave. Its heavy, concrete structure, one of them – that constitutes the entrance gate to the monument, and the other – a frame, based on squat columns and a cover of the buried fragment of the trench, ensure a tranquil atmosphere and allow to ponder the fate of the individual human being.

2.16. The Battle of Warsaw (1920)

The Battle of Warsaw, commonly referred to as the Miracle at the Vistula, is a battle fought between 13th and 25th August 1920 during the Polish-Soviet War. The key role in the battle was played by the Polish Army maneuver, the flanking attack conducted by the Chief of State Józef Piłsudski, which was conducted from the river Wieprz on 16th August, with the simultaneous concentration of the supreme Bolshevik forces on the outskirts of Warsaw. The battle decided upon the retention of independence by Poland and put an end to the plans of spreading the Bolshevik revolution in Western Europe¹³. The losses on Polish side were 4,5 casualties, 22 thousand wounded and 10 thousand missing. The losses on the side of the Red Army are unknown. It is estimated that ca. 25 thousand Soviet soldiers were killed, 60 thousand were taken prisoners, and 45 thousand were interned by the Germans [24].

¹² The Ossuary is a private commission, funded by the bishop of Verdun Ginisty with general Valantin and Lady de Polignac, a war widow.

¹³ The British ambassador in the pre-war Poland – lord Edgar Vincent D'Abernon called it in the title of his book “The eighteenth decisive battle of the world”.

A commemoration of this victorious battle in form of a monument still awaits implementation. In the inter-war Poland small monuments were erected on the sites where Polish soldiers were killed. In Ossów there is a commemorative obelisk near the site on which the inspired military chaplain of the Polish army, Ignacy Skorupka was killed. On the monument, next to the names of the fallen, an inscription reads: “On the 14th of August for the seven times we repulsed the Bolshevik hordes and here we fell, at the gates of the capital, and the enemy retreated...” (Ill. 32a). Refraining from any initiative to build the monument of the battle in an adequate fashion was the obvious repercussion of the political situation in Poland between 1939-1989. The knowledge of the victory was an open secret, but it was not wise to mention it, as it had led to a defeat of army, which since 1945 became the „army of friends”, like the whole USSR. In 2010, Ossów saw the implementation of an expressive monument of fallen Soviet soldiers (Ill. 32b). Its creation raised protests of political nature; the unveiling was delayed, and the monument itself was vandalized, and now exists in a mutilated form (22 bayonets which symbolized the number of casualties were cut off). However, so far there is no monument that would commemorate the Battle of Warsaw as a whole, an act of national and supranational significance. The location of the monument was not decided upon. The project which is a vision of the pro-independence circles, alludes in its form to the Roman arch of triumph (Ill. 33), which commemorates the victorious commander, the efforts of the soldiers, the liberation of the nation and the rescue of the country.

However, one should expect that the final project will be chosen in an architectural and sculpture competition and will reflect the contemporary look on the battle and its meaning in world history.

2.17. Battle of Stalingrad (1943)

The Battle of Stalingrad, one of the greatest battles of the Second World War, took place between 23 August 1942 to 2nd February 1943. The aim of the German army was to capture the city of Stalingrad (today Volgograd). In the Stalingrad area the Russian army encircled the 6th Army of general Friedrich Paulus, part of the 4th Armoured Division and Romanian units, altogether around 260–270 thousand soldiers. The efforts to unblock the encirclement proved futile. The battle resulted in the German defeat and vast losses on both sides. Two thirds of soldiers and non-commissioned officers died, froze to death, died of starvation and exhaustion, as well as half of the officers. The Russians collected bodies of 146 thousand German casualties from the battlefield. 108 thousand soldiers were taken prisoners. The Russian losses amounted to 47 thousand of fallen soldiers and officers and 42,750 civilians that lived in the city and fugitives. The battle is regarded as decisive in the proceedings of the Eastern Front. Because of the defeat at the Volga, the Germans irrevocably lost the strength that they had at the beginning of the war with the Soviet Union [25].

The location of the monument was chosen to be the Mamayan Kurgan – the highest elevation in Stalingrad, for whose retention extensive combat was fought during the battle, and at the same time, the burying ground of 34,5 thousand of Soviet soldiers that fell during the siege of the city. Initial construction works began in 1959. The team of sculptors and architects was led by Yevgeny Vuchetich, and Nikolai Nikitin was responsible for the engineering works [26].

Originally the monument was supposed to depict a woman carrying a red banner, at whose feet kneeled a Soviet soldier. In the end, it took the form of a woman with a raised sword. It alludes to the ancient depictions of the goddess Nike and is turned to the west. It is an allegory of motherland that calls on her sons to fight the invaders. The figure has the face of Valentina Isotova, a Stalingrad citizen.

The works lasted for 8 years, and ended officially in 1967 when the Mamayan Kurgan was open to the public as a memorial complex “Dedicated to the Memory of the Stalingrad Battle Heroes”, and the Mother Calls statue remains its central feature.

The statue is 52 m high. Originally, the projects of the monument intended for the statue to be 36 m with the sword, but at the order of Nikita Khrushchev, it was increased to 85 m, so as for the statue to become the highest of its kind in the world¹⁴. The monument is built from reinforced concrete (Ill. 34a, b). A serpentine path which begins at the foot of the kurgan leads to pedestal. It consists of 200 stairs – the number of days that the battle lasted. Along the road there are 35 granite gravestones, under which are buried the defenders of the city, honoured with the title the Hero of The Soviet Union.

3. Conclusions

3.1. Typology

The conducted analysis of the selected characteristic cases helps to create a typology of architectural and sculpted buildings, constructed on the sites of battles. Five types were singled out. The role of politics and its influence on the designs and the existence of the monuments on the battlefields was discussed.

3.1.2. *Architectural burial sites of the fallen*

The soldiers who fall in combat have to be buried. This duty that remains at the hands of the living is respected by all cultures. Therefore what appears are the a) standard graves, or b) mass graves, when it is impossible to identify the deceased due to the passage of time and should weather conditions prevent the identification (the so-called Graves of the Unknown Soldier were erected in cities – places not directly connected with the battles; or c) cemeteries of different size. Mass graves were build, among others, for practical reasons, as mounds (Poltava, Austerlitz-Slavkov). Architectural development of the 18th and 19th century cemeteries usually took place many years after they were set up, in the 19th century! The interest did not lie with the individuals, who constituted „cannon fodder“. Until the First World War, the cemeteries of the fallen soldiers did not differ in many respects from the civilian cemeteries. The First World War brought a new approach to Galicia. The commanders of the Austro-Hungarian Army struggled to ensure, even during the warfare, individual burials of the fallen, and identification (if possible) of the rank and the name, and when identification was impossible, they would nonetheless provide a separate, at most two-people, grave and a religious symbol. The fallen from both sides were buried together, without distinguishing between the victors and the defeated. What is more, cemeteries of the First World War were individually designed, and in many cases, the architectural solutions are on a very high artistic level (Magura Małastowska, Vigo de Fassa). The authors of the projects of the cemeteries are known.

3.1.3. *Monuments (sculptural and architectural representations)*

On the battlefield, on the site where an important persona was killed, monuments are raised, that are not at the same time burial grounds. The sites of battles see also the monuments of people who were not harmed in combat. This means, to a large extent, the victorious commanders (Hermann, Jagiełło, Kellermann, Hindenburg). Sometimes such monuments are dedicated to people, who did not play great part in the battle (William II of Orange). Great losses in numbers, especially in case of battles, in which there was no definite victory on either side, trigger the need to pay respect not to an individual, but to a more abstract, mass defender, or the victorious motherland (Leipzig, Stalingrad).

¹⁴ In comparison: The Statue of Liberty in New York is 45 m high minus the pedestal.

They are: a) in their simplest form, stones with inscriptions (Jagiełło, Harold); b) (modest) memorial chapels commemorating a concrete person (L'Estoq); c) classical statues that represent an individual (Kellermann); d) other arrangements, such as obelisks (chaplain Skorupka), or obelisk containing the heart of the victor (Kellermann), a column (Gordon); e) forms great in size, such as pylons (Hanoverian Infantry), mounds (the lion in Waterloo), large-scale, especially high (Stalingrad), buildings that lie inbetween the categories of sculpture and architecture.

3.1.4. Buildings of religious worship

The core feature of such commemoration is the gratitude to God for the victory. The respects to the fallen are paid somehow indirectly. The victor wants to expiate the deaths and the incurred losses, and he can do so only symbolically. The building (often substantial in size) is treated as a votive offering. In spatial categories they are: a) churches (Battle, Grunwald); b) Orthodox churches (Poltava); c) chapels (Sękowa, Małastów); d) monasteries (Battle).

3.1.5. The site of the battle as a germ of the national landscape

The meaning inscribed to the (victorious) battle and its results, that have positively influenced a particular nation, in some cases cause the treatment of the battle as an event formative for the national character. It especially concerns the battles of the 18th and 19th century, when modern states were appearing in Europe and in the world. In this respect, the site of the battle is treated as a place where the national identity was consolidated, and the space where the historic combat took place, is raised to the distinction of national landscape.

The area of the battlefield is given the status of a historical national park (Saratoga) or a reserve (Detmold). In this light, also a theme park connected with the history of the battle can echo the earlier struggle for national identity (Bramsche-Kalkriese, Stalingrad).

National identity based on pride of the past victory can be cultivated, in a less chauvinist manner, also today, in the form of historical reconstructions on the site of the battle (Grunwald).

3.1.6. Artistic and architectural installations

Battles of the past no longer invoke compassion for (the families of the) fallen and the sorrow over the spilt blood. Also the nature of the conflict, that led to the clash, is no longer perceived as a significant one. It is possible thanks to the time that passed since the event. It is often impossible to identify the burial grounds of the fallen soldiers. However, what remains of interest, is the course of the battle.

In the era of omnipresent multimedia, there is a search to find attractive forms of commemoration of battles. Spatial installations are: a) scale models of the battle that can be observed by groups of people, where the topography is shown, as well as the *ordre de bataille* (order of battle) (Grunwald); b) 1:1 implementations in form of historical reconstructions, that thrive thanks to the idea of participation, and accepting different roles. The site of the battle is equipped with signs that facilitate orientation (descriptive and other) that allude to the situation in the course of the actual battle – therefore the site can be used as a theme park (Bramsche-Kalkriese); c) „great art works [1], artistic installations connected with the real-life (Verdun – Trench of the Bayonets).

3.1.7. Tourist Information

Sometimes attitude towards a battle is reserved, neutral or even unfriendly. It occurs when a battle was lost on the soil that belongs to the political descendants of the defeated. The commemoration of the battle is limited to tourist information signs in any form: a) road signs b) landmarks (Bleiheim); c) columns (Cannae); d) information boards.

3.2. Architecture of the Battlefield and Politics

As it was demonstrated in the article, the site of the battle is often subjected to tendentious shifts that result from the current political situation, and changes in national or international borders. These shifts concern both the name of the battle and the physical structures (architectural ones). The survey of architectural implementations on chosen battlefields confirms the initial presentiment. This type of architecture remains strongly influenced by politics, regardless of the date and the period of time that has passed since the event. The length of the period is not of importance when it comes to the number of changes in the attitude towards the military event, its interpretation and reinterpretation.

The best example is the Tannenberg monument, which lasted for only 17 years. Originally, it was dedicated to the memory of the soldiers who were killed in the Battle of Olsztyn (1915). Short after its unveiling, it was renamed to erase the memory of a much earlier battle, lost by mediaeval political predecessors of the initiator of the change – the Battle of Olsztyn became the Battle of Tannenberg, a place unrelated to the battle itself. Subsequently it was changed into a mausoleum of the victorious commander of the battle, and in the end used as the material to build a monument for the army, whose predecessors were defeated in the battle, and triggered the impulse to erect a monument. This prompts an ethical reflection – is demolition of a cemetery acceptable, even if the buried people were our enemies? It happened in the 20th century. It was also proven that events from over two thousand years before can to a greater or lesser extent cause the necessity to be monumentally highlighted, when considering on whose soil they took place. What is more, the events can serve as a pretext with a significant meaning for the present day. The idea to erect the Hermann (*Arminius*) monument implemented thanks to the persistence of the author, gave, in the right time, way to the explosion of national identity of the Germans. The power of the influence of the monument did not wane in time until today, despite its historically inaccurate location. A new construction was built in the correct place, with the help of substantial funding, still working along the line of reinforcing the national pan-germanic identity.

3.3. Monument on the site of the battle as a work of art

The commemoration of the fallen is a humanist, religious and civic duty, but also a field for artistic expression. The employer of the artist can be a private individual (friends, family) or an institution (army, the country [from the budget] and the nation [from donations]). The art of the battlefield is significantly different in character than the art found on cemeteries. It concerns to a greater extent the event, and to a lesser extent the fallen, it struggles to represent the scale and impact of the event. This art remains under the influence of the tendencies in contemporary art. It is possible to trace the historical changes in the attitude towards commemoration on the sites of battles. Starting with the mediaeval people, who dedicated the results of the battle and its losses to God in religious worship (church and monastery foundations), through the modern record of the memory of the fallen heroes and winners (implemented in realistic sculptural depictions, with the use of original artifacts that took part in the battle – cannons or even the heart of the main hero, as well as his boot), finishing with the contemporary abstract depictions, in agreement with the tendency towards the art of dialogue and multimedia, and at the same time presentations that aim at evoking emotions (theme parks, artistic installations on a large scale) and a deep reflection.

*Tylko niewielka część architektury należy do sztuki, właściwie dwa jej elementy.
Są to groby i pomniki.*

Adolf Loos¹

1. Wstęp

Starcia sił zbrojnych w ramach większych operacji wojennych nazywamy bitwami. W przeciwieństwie do wojen, które ciągną się niekiedy przez wiele lat i których fronty zmieniają przebieg w skali kontynentalnej, bitwy zwykle określane są datami dziennymi i konkretnym miejscem, od nazwy którego bitwie zwykle nadawana jest jej nazwa. Bitwy miewają zakończenia zwycięskie dla jednej strony, są też bitwy nierozegrane, prowadzące do osłabienia obu nieprzyjacielskich stron. Zwycięski wódz zasługuje na pomnik. Gloryfikowanie przegranych byłoby nie na miejscu. Pamięć kierowana jest natomiast ku niewinnym ofiarom i poległym żołnierzom. Z upływem czasu stosunek do wyniku bitwy przestaje być emocjonalny, nawet po stronie niegdyś zwycięzców czy pokonanych, i nabiera cech zwykłej ciekawości historycznej. Bitwy budzą niesłabnące zainteresowanie mimo upływu czasu. Niektóre walki (np. wojny napoleońskie) do dziś wzbudzają ogromne zainteresowanie badaczy i amatorów. Popularne są także historyczne rekonstrukcje bitewnych epizodów, w których amatorzy przebrani w starannie odtworzone mundury z przeszłości i wyposażeni w doskonałe kopie oręża stają naprzeciw siebie, żeby – ścierając się – dać otaczającej gawiedzi należyte widowisko.

Przedstawiono fizyczne sposoby upamiętnienia. Dokonano przeglądu komemoratywnych założeń na polach siedemnastu bitew spośród uważanych powszechnie za najważniejsze w historii². Kryterium wyboru jest znaczenie historyczne skutków bitwy (jej przełomowość) oraz wielkość bitwy mierzona długością jej trwania, liczbą zaangażowanych po obu stronach żołnierzy i wielkością strat. Literatura naukowa, ale także popularna, dotycząca samych bitew jest obfita, a dane o nich są dostępne w licznych źródłach, także internetowych. Wykorzystanie tych źródeł w artykule ograniczono do podstawowych danych o walczących stronach, znaczeniu bitwy oraz rozmiarze strat. W niektórych przypadkach wciąż pozyskiwane są też nowe dane wynikające z odkryć archeologicznych, a dotyczą one, między innymi, również lokalizacji, bo rzeczywiste (geograficzne) miejsce dawnej bitwy nie zawsze jest jednoznacznie określone.

Zaproponowano typologię sposobów upamiętniania bitew. Występowanie wyróżnionych typów odniesiono do okresów historycznych. Omówiono przypadki szczególne, ale też pewne prawidłowości.

2. Przegląd przypadków

Starożytność

2.1. Bitwa pod Kannami (216 p.n.e.)

Bitwa pod Kannami (*Cannae*) w Apulii nad rzeką Ofanto (*Aufidus*) została stoczona 2 sierpnia 216 r. p.n.e. Bitwa była największym zwycięstwem wojsk kartagińskich dowodzonych przez Hannibala

¹ A. Loos, *Architektura*, 19010, [w:] A. Loos, *Ornament i zbrodnia. Eseje wybrane*, tłum. A. Stępniewska-Berns, Centrum Architektury, Warszawa i BWA w Tarnowie 2013, s. 153.

² Tego rodzaju listy bitew są układane subiektywnie. Są to tzw. przełomowe bitwy w historii świata, które zaważyły na losie ludzkości. Pierwszą listę 15 przełomowych bitew stworzył E. S. Creasy w 1851 r. Była ona od tamtej pory uzupełniana. E.V. D'Abernon dodał m.in. jako 18. bitwę warszawską 1920 r.

nad rzymskimi dowodzonymi przez Lucjusza Emiliusza Paulusa i Terencjusza Warrona (*Varro*) podczas II wojny punickiej, zarazem największą klęską militarną w całej historii Rzymu. Według Appiana (*Historia rzymska*, spisana w r. 160 n.e.) po stronie Rzymian zginęło 50 tysięcy żołnierzy [5].

Samo pole bitwy nie zostało w żaden sposób oznaczone w przestrzeni. W ciągu historii zmieniał się bieg rzeki, nad którą bitwa się odbyła, więc lokalizacja działań militarnych jest określona w przybliżeniu. Badania archeologiczne w celu zidentyfikowania pola bitwy były prowadzone pod kierunkiem Michele Gervasio w latach 1936–1939. Na zakończenie kampanii badawczej na szczycie wzgórza, na którym leżało Kanny, wzniesiono pamiątkową kolumnę (1939 r.), która informuje o tym nieistniejącym mieście (il. 1), a pośrednio o miejscu bitwy, która rozegrała się u stóp tego wzgórza.

Można sądzić, że gdyby bitwa była zwycięska dla Rzymian, faszystowskie państwo włoskie, demonstrując własne istnienie jako przedłużenie tradycji starożytnego imperium, wzniosłoby zapewne bardziej prestiżowy obiekt.

2.2. Bitwa w Lesie Teutoburskim (*Varusschlacht*) (9 r. n.e.)

Bitwa w Lesie Teutoburskim (łac. *Clades Variana* – klęska warusiańska; niem. *Schlacht im Teutoburger Wald*, także *Hermannsschlacht*, również *Varusschlacht*) miała miejsce według Kasjusza Diona w drugim półroczu 9 r. n.e. (według Swetoniusza: w 10 r. n.e.). W bitwie wzięły w udział trzy legiony rzymskie dowodzone przez Publiusa Quinctiliusa Varusa przeciwko germańskim wojskom pod wodzą Arminiusa („Hermanna”), księcia Cherusków. Bitwa, w której uległa zagładzie jedna ósma całość wojsk cesarstwa rzymskiego zahamowała ekspansję Rzymu między Renem i Łabą. Spośród około 20 tysięcy legionistów, kilku tysięcy żołnierzy służb pomocniczych i towarzyszących cywilów ocalało tylko kilkunastu żołnierzy, którzy zdołali uciec, a kilkuset dostało się do niewoli. Warus wraz ze swoimi oficerami popełnił samobójstwo.

Przez wieki poszukiwano *Teutoburgiensis saltus* – miejsca bitwy opisanego przez Corneliusa Tacyta w *Annales*. Było ono domniemywane w różnych lokalizacjach we wschodniej Westfalii, a nawet w Holandii. Znano jedynie fakt, że chodzi o pasmo wzgórz Osning ciągnące się od wschodu na zachód w środkowych Niemczech na długości ok. 100 km. W połowie XIX w. uznano arbitralnie, że bitwa odbyła się w rejonie wschodnim pasma, w okolicy Detmold.

W tej to wówczas przyjętej lokalizacji na wzgórzu Grotenburg (386 m n.p.m.) został wzniesiony pierwszy pomnik, mający na celu upamiętnienie zwycięstwa Germanów [5, 7]. Powstał z inicjatywy rzeźbiarza Ernsta von Bandela w latach 1838–1875. Temu germańskiemu zwycięstwu rosnące znaczenie zaczęto przypisywać po zjednoczeniu Niemiec w 1870 r. W odsłonięciu pomnika traktowanego jako pangermański symbol jedności, uczestniczył sam cesarz Wilhelm I. Powstała też myśl o stworzeniu „narodowego krajobrazu”. Pomnik Hermanna, razem z odległym o 10 km od niego malowniczym rezerwatem skałek Extersteine, dały ku temu dobrą pożywkę. To wtedy Osning przemianowano na Las Teutoburski (*Teutoburger Wald*). Zwycięstwo sprzed 1900 lat, mimo niedawnych klęsk w wojnie z Francją, wsparło dumę narodową opartą na germańskim, teutońskim krajobrazie³. Jego krystalizacja została wylansowana właśnie na południowo-wschodnim krańcu pasma wzgórz. Ta lokalizacja jest przykładem historycznej geografii kreacyjnej.

³ W USA niemieccy emigranci wykorzystują ten symbol jedności pangermańskiej. Podobny w założeniach koncepcyjnych do pomnika w Detmold, pomnik Hermanna (rzeźb. Alfons Pelzer) powstał w New Ulm (Minnesota) w 1897 r. (il. 2b). Konny pomnik Hermanna wzniesiono w Spassberg, niemieckiej wsi w Six Flags Fiesta w San Antonio (Texas). W dwa tysiąclecia po bitwie, w 2009 r. odsłonięto kolejny pomnik Hermanna w amerykańskim miasteczku Hermann (Missouri).

Pomnik von Bandela przedstawia postać Hermanna, uzbrojonego wojownika z wzniesionym w górę mieczem. Kamienny cokół mieści schody, które prowadzą na poziom obejścia widokowego wokół kamiennego kopuły, na której stoi figura. Rzeźba została wykonana z nitowanych blach miedzianych (il. 2). Całkowita wysokość pomnika wynosi prawie 54 m (sama postać ma 26,5 m).

Po ponad 100 latach od odsłonięcia pomnika bliższa prawdzie okazała się inna lokalizacja. Wykopaliska archeologiczne na terenie Kalkriese w górach Wiehegebirge w zachodniej części Lasu Teutoburskiego w okolicy Osnabrück, prowadzone od końca lat 80., uprawdopodobniły badany teren jako miejsce bitwy (znaleziono fragmenty uzbrojenia i strojów z epoki). Co prawda nowsze przyczynki wzmogły wątpliwości co do tej lokalizacji i sugerują okolice Paderborn [8].

W 1998 r. ogłoszono konkurs architektoniczny na projekt muzeum oraz koncepcję zagospodarowania pola bitwy, który wygrała szwajcarska firma Anette Gigon/Mike Guyer. Koncepcja architektów w miejsce jakiegokolwiek rekonstrukcji pseudohistorycznej opiera się na „interpretacji”, a w ślad za tym zamiast obrazowania i wczuwania się wprowadza „abstrakcję”. Powstała przestrzeń otwarta dla myśli i skojarzeń. Spacerowanie po rozległym terenie daje na to czas. Autorom chodziło o wywołanie emocji i refleksji u odwiedzających pole bitwy. Operują prostymi formami i jednorodnym materiałem – stalą pokrytą warstwą rdzy (Corten)⁴. Rdza kojarzy się ze starością, archeologią, rozpadem; zarazem metal budzi skojarzenia militarne i wojenne. Muzeum mieści multimedialną ekspozycję. Przylega doń wieża widokowa o wysokości 40 m (il. 3, 4). Rozciągający się na polu bitwy, w pobliżu muzeum, park-muzeum jest traktowany jako przestrzeń doświadczeń (il. 5).

Park–muzeum powstał w środkowej części rozciągniętego na długości ok. 17 km pasa, który uznano za pole bitwy. Autorzy założyli, że gleba i topografia miejsca kryją w sobie zapis bitwy. Odtworzyli sytuację krajobrazową, która zadecydowała o przebiegu bitwy, do dzisiaj wpływającą na niemieckie poczucie tożsamości. Miejsce germańskiej zasadzki – naturalne przewężenie dostępnego terenu, ograniczone od strony południowej germańskimi obwałowaniami strzegącymi Kalkrieser Bergu, a od strony północnej bagnami, otrzymało status samodzielnego eksponatu w parku–muzeum. To tutaj rozciągnięte w marszu wojska rzymskie mogły być zniemacka zaatakowane.

W ramach projektu uzupełniono nasadzeniami leśny obszar po stronie południowej, wykarczowano zaś drzewa na pierwotnie wolnej przestrzeni po stronie północnej, gdzie droga legionów rzymskich została wyłożona płytami stalowymi. Podwójna linia ścianki szczelnej wyznacza wysokość dawnych germańskich wałów (il. 5). Ktokolwiek znajdzie się w szczelinie między obiema stalowymi ścianami, krocząc wywołuje niepokojące efekty akustyczne: zwielokrotnione echa kroków zabrzmiały metalicznie i groźnie (il. 8a, b).

Poznanie pola bitwy i jej przebiegu oraz refleksję nad biegiem historii umożliwiają stosunkowo niewielkie interwencje, do których należą: system dróg na terenie (il. 7a, b), wizualizacja przebiegu wału (za pomocą stalowych rur pionowo wbitych w ziemię) (rys. 7a), wspomniane zalesienia i wyręby, gmach muzeum z wieżą, pawilony tematyczne: Widzenia (z wielką soczewką odwracającą obraz otaczającego krajobrazu)⁵ (il. 6a, b; 7a), Słyszenia (z nastawną tubą zbierającą dźwięki płynące z zewnątrz) (il. 9a) i Pytań (gdzie odwiedzający po raz trzeci jest zamykany w przyciemnionym wnętrzu z ograniczonym dostępem bodźców zewnętrznych) (il. 9b) oraz istniejąca zagroda zaadaptowana na centrum odwiedzających (z restauracją, sklepem, muzeum dla dzieci oraz biurem).

⁴ Projekt został zrealizowany w latach 1999–2000, a w 2002 r. otrzymał wyróżnienie w konkursie na najlepszy obiekt wzniesiony z użyciem stali Deutscher Stahlbaupreis 2002.

⁵ Trzeba zauważyć, że autorzy projektu intensywnie wykorzystują źródła historyczne. Na jednej z blach wyznaczających drogę legionistów zapisano relację przebiegu bitwy podaną przez Tacyta (il. 7b). Kronikarz ten, opisując gdzie indziej jedno z plemion germańskich, stwierdził, że: „Hariowie, straszniejsi niż to wynika z ich sił (...) dają (...) upust wrodzonej dzikości, wspomagając ją pewnymi zabiegami i dogodnym czasem. Czernią tarcze, malują ciała, do bitwy wybierają ciemne noce i samym widokiem tak złowróżbnego wojska sieją postrach wśród wrogów, z których żaden nie wytrzyma nieznanego i zgoła piekielnego widoku” i konkluduje: „We wszystkich (...) bitwach pierwsze ulegają oczy” [5:43]. Nie dziwi więc, że odwiedzających na polu bitwy wita pawilon Wzroku.

Starożytność

2.3. Bitwa pod Hastings (1066)

Bitwa pod Hastings to najślawniejsza, zarazem najbardziej znacząca bitwa jaka została stoczona na ziemi angielskiej. Rozegrała się 14 października 1066 r. pomiędzy armią francusko-normandzką dowodzoną przez księcia Wilhelma II z Normandii (zwanego później Wilhelmem Zdobywcą), liczącą zapewne około 10 tysięcy żołnierzy, a wojskami angielskimi dowodzonymi przez anglosaskiego króla Harolda II, liczącymi 7 tysięcy ludzi. Miejsce bitwy znajduje się w odległości 11 km na północny zachód od Hastings w miejscowości o charakterystycznej nazwie Battle (East Sussex). Bitwa zakończyła się decydującym zwycięstwem najeźdźców. Pod koniec bitwy zginął Harold, co zapewne przyczyniło się do przegranej. Prawdopodobnie zginęło 2 tysiące zdobywców i 4 tysiące Anglików. Wydarzenie to nie pozostawiło żadnych widocznych śladów w krajobrazie, nigdy też nie znaleziono żadnych pozostałości po bitwie.

Wilhelm Zdobywca uczcił swoje zwycięstwo fundując klasztor benedyktynów na polu bitwy, prawdopodobnie zmuszony do tego przez legatów papieskich w 1070 r. Z jednej strony religijna fundacja była pomnikiem ku czci poległych i jako taki można go uważać za akt publicznej pokuty za rozlew krwi, jaki spowodował. Z drugiej strony wielka fundacja stała się też symbolem triumfu Normanów [9]. Kroniki zanotowały fakt, że król nalegał, żeby ołtarz główny kościoła stanął dokładnie na miejscu, gdzie zginął Harold (il. 10a).

Do dzisiaj zachował się zarys normandzkiego kościoła z pozostałościami późniejszej trzynastowiecznej rozbudowy (il. 10b). Teren klasztoru, a zatem pola bitwy został sprzedany po sekularyzacji; od 1721 r. należał do rodziny Websterów. Po I wojnie światowej dom mieszkalny wynajęto na szkołę, która zajmuje go do dzisiaj. Posiadłość została wystawiona na sprzedaż w 1976 r. Wówczas stała się własnością English Heritage i jest obecnie terenem publicznie dostępnym.

2.4. Bitwa pod Grunwaldem (1410)

Bitwa pod Grunwaldem (w lit. niemieckiej traktowana jako pierwsza bitwa pod Tannenbergiem – dziś: Stębarkiem – *Schlacht bei Tannenberg*) to jedna z największych bitew w historii średniowiecznej Europy (pod względem liczby uczestników), stoczona na polach pod Grunwaldem 15 lipca 1410 r., w czasie trwania wielkiej wojny między siłami zakonu krzyżackiego, wspomaganymi przez rycerstwo zachodnioeuropejskie, pod dowództwem wielkiego mistrza Ulricha von Jungingena, a połączonymi siłami polskimi i litewskimi wspieranymi przez lenników obu krajów oraz najemników, pod dowództwem króla Polski Władysława II Jagiełły. Krzyżacy dysponowali 15 tysiącami jezdnych, siły Korony Polskiej wynosiły około 20 tysięcy jezdnych, a Wielkiego Księstwa Litewskiego – około 10 tysięcy. Bitwa zakończyła się zwycięstwem wojsk polsko-litewskich i pogromem sił krzyżackich. Nieznane są liczby poległych uczestników. W bitwie wzięło udział 250 braci zakonnych, z których zginęło 203. Według Jana Długosza w armii polskiej zginęło tylko 12 znaczących rycerzy. Polacy i Litwini zdobyli 69 chorągwi krzyżackich, które zawieszono w katedrze wawelskiej w Krakowie [10; Jan Długosz, *Banderia Prutenorum*. Manuskrypt, 1448].

W rok po zwycięstwie pod Grunwaldem na miejscu, gdzie rozegrała się bitwa, prawdopodobnie w miejscu głównego obozu krzyżackiego, powstała kaplica dla upamiętnienia wszystkich poległych, ufundowana przez nowego wielkiego mistrza krzyżackiego Henryka von Plauen. Kaplica stała się pośród kilku zbiorowych grobów rycerzy poległych w bitwie, co potwierdziły badania archeologiczne. Stała się wkrótce celem pielgrzymek. Obiekt w 1720 r. zburzyły władze pruskie, zwyczaj pielgrzymowania do

ruin kaplicy (il. 11) trwał jednak nadal, zakazany formalnie w 1866 r. W 1901 r. głaz narzutowy leżący przed ruinami kaplicy, zwany wcześniej „Kamieniem Jagiełłowym”, poświęcono pamięci Ulricha von Jungingena (il. 12).

Zarówno zmiany dedykacji kamienia, jak i zburzenie kaplicy wiążą się z faktem, że państwo pruskie, a potem Rzesza Niemiecka, identyfikując się z Zakonem Krzyżackim, starały się wykorzenić zwycięstwo Polaków i Litwinów z historii powszechnej i ze zbiorowej pamięci. Na tym zresztą ta akcja polityki historycznej nie skończyła się. Po I wojnie światowej znaleziono sposób na zdominowanie pamięci o bitwie pod Grunwaldem w 1410 r. przez monumentalną gloryfikację niemieckiego zwycięstwa nad Rosjanami pod Olsztynem w 1915 r., o czym dalej w artykule.

Po II wojnie światowej ruiny kaplicy zostały poddane badaniom archeologicznym i udostępnione zwiedzającym, a Kamieniowi Jagiełły przywrócono pierwotną nazwę. W 50. rocznicę zwycięstwa, w 1960 r., wyodrębniono i wydzielono z użytków rolniczych jako pomnik historii teren pola bitwy. W centralnej części zrealizowano Pomnik Bitwy Grunwaldzkiej projektu architekta Witolda Cęckiewicza i rzeźbiarza Jerzego Bandury. Pomnik składa się z kilku elementów. Granitowy obelisk ustawiony na kilkustopniowym postumencie ukazuje twarz rycerzy (il. 13a). Obok znajduje się jedenaście 30-metrowych stalowych masztów, symbolizujących sztandary polskich i litewskich chorągwi. W skład zespołu pomnikowego wchodzi także zbudowany z granitowych płyt amfiteatr z mapą plastyczną rozstawienia wojsk przed bitwą, wykonaną z kolorowych kamieni (il. 13b). Amfiteatr połączony jest ze znajdującymi się pod nim pomieszczeniami Muzeum Bitwy pod Grunwaldem, które utworzone zostało w 1963 r.

Przy alejce prowadzącej do zespołu pomnikowego zestawiono w 1983 r. zachowane fragmentyokołu Pomnika Grunwaldzkiego z Krakowa, ufundowanego w 1910 r. przez Ignacego Jana Paderewskiego, zniszczonego przez hitlerowców w 1939 r. Te kamienie w szczególny sposób dokumentują stałą walkę o prawdę historyczną w upamiętnianiu pola bitwy, przypominając z jednej strony brutalne metody obchodzenia się z dziełami sztuki polskiej i polską pamięcią historyczną przez hitlerowców, z drugiej dowodząc siły i znaczenia, jakie mogą mieć i mają artystyczne memorializacje⁶.

Nowożytność

2.5. Bitwa pod Blindheim (1704)

Bitwa pod Blindheim (niem. *Schlacht bei Blindheim*, ang. *Battle of Blenheim*), zwana także drugą bitwą pod Höchstädt, toczyła się na granicy trzech miejscowości: Höchstädt, Blindheim i Lutzingen w Bawarii, na północ od Augsburga. W wojnie o sukcesję hiszpańską w Europie walczył król Ludwik IV z Francji, wsparty przez Bawarczyków, przeciw cesarzowi Leopoldowi z Austrii, do którego przyłączył się książę Marlborough. Austrii groziła utrata Wiednia. Bitwa pod Blindheim 13 sierpnia 1704 r. przeszła do historii jako punkt zwrotny tej wojny. Wielkie zwycięstwo sprzymierzonych zapewniło ocalenie Wiednia. Francja straciła ponad 30 tysięcy żołnierzy [11].

Jest rzeczą zrozumiałą, że na polu bitwy nie został wzniesiony żaden znaczący pomnik – miała ona miejsce na terenie Bawarii, a to Bawarczycy, sprzymierzeni z Francuzami przegrali w tej bitwie. Na polu bitwy możemy znaleźć jedynie beznamienne informacje turystyczne wykute w kamieniu (il. 14).

Paradoksalnie, bo nie na polu bitwy, powstał jej pomnik i to w dodatku, jak się mówi, „największy pomnik wojenny jaki kiedykolwiek wzniesiono”⁷.

⁶ Równocześnie trzeba w tym miejscu przyznać, że równie skuteczną rozbiórkę zastosowano w PRL wobec niemieckiego pomnika zwycięstwa w bitwie olsztyńskiej 1915 r.

⁷ Królowa Anna, w imieniu wdzięcznego narodu angielskiego, w podzięk za decydujące zwycięstwo w bitwie ofiarowała Johnowi Churchillowi, 1. księciu Marlborough, posiadłość Woodstock w pobliżu Oxfordu, żeby stworzył swoją

2.6. Bitwa pod Połtawą (1709)

Bitwa pod Połtawą (Ukraina) była jedną z bitew Wielkiej Wojny Północnej Rosji ze Szwecją. Starcie w dniu 27 czerwca dawnego stylu (8 lipca nowego stylu) 1709 r. przyniosło decydujące zwycięstwo Piotra Wielkiego nad siłami szwedzkimi dowodzonymi przez marszałka Carla Gustawa Rehnskjölda. Siły były nierówne, Carl miał 14 tysięcy żołnierzy, Piotr dowodził 45 tysiącami. W bitwie zostało rannych i zabitych prawie 7 tysięcy żołnierzy szwedzkich, a blisko 3 tysiące wzięto do niewoli. Po stronie rosyjskiej straty były znacznie mniejsze – rannych i zabitych nieco ponad 4,5 tysiąca. Bitwa oznaczała upadek imperium szwedzkiego i powstanie imperium rosyjskiego [12].

Wkrótce po bitwie Piotr I wydał rozkaz zbudowania dwóch cerkwi pod wezwaniem św. Sampsona, którego święto jest obchodzone w dniu 27 czerwca. Jedna z tych cerkwi została wzniesiona w Sankt Petersburgu, druga miała być zbudowana w Połtawie. Na realizację tego rozkazu przyszło jednak czekać. W stulecie bitwy (w 1809 r.) wzniesiono kolumnę chwały na cokole, z którego wystają lufy armat (zapewne zdobycznych) (il. 17a, b).

Dopiero w 1840 r. został rozpisany konkurs architektoniczny. Cerkiew w Połtawie została wzniesiona według projektu architekta Josifa Iwanowicza Charlemagne (Szarlemaniego) w pobliżu zbiorowej mogiły żołnierzy rosyjskich w szesnaście lat później w 1856 r. Była to pierwotnie prosta pięciokopułowa cerkiewka w stylu starosłowiańskim (il. 15a). W 1895 r. cerkiew została odnowiona i powiększona według projektu architekta Nikonowa (il. 15b). W 1909 r. architekt S. Nosow dobudował dzwonnice. Powstał też wtedy pomnik poległych żołnierzy armii szwedzkiej wystawiony przez rodaków (1909), a także rosyjski (!) obelisk dla uczczenia pamięci poległych przeciwników w uznaniu ich odwagi, co jest pewnym wyjątkiem od reguły [13]. Zmodyfikowana wówczas została zbiorowa mogiła, na której szczycie ustawiono wielki krzyż z granitu (il. 16). W kilka lat później w pobliżu zbudowana została cerkiew Zbawiciela (Spasska) oraz stanął pomnik zwycięzcy – Piotra I (1913 r.). W kolejną okrągłą rocznicę w 2009 r. na terenie zapomnianej reduty wzniesiono zwieńczoną kopułą otwartą kapliczkę–dzwonnice na rzucie trójkąta równobocznego⁸.

2.7. Bitwy pod Saratogą (1777)

Bitwy pod Saratogą (New York) były toczony w dniach 19 września i 7 października 1777 r. i są uważane za decydujący punkt zwrotny w Amerykańskiej Wojnie o Niepodległość. Brytyjski generał John Burgoyne stracił w tych walkach tysiąc żołnierzy, co oznaczało jedną trzecią stanu. Po stronie amerykańskiej straty wynosiły około 500 zabitych i rannych [14].

Pole bitwy i miejsce poddania się Burgoyne'a zostały zachowane i są obecnie administrowane przez Zarząd Parków Narodowych jako *Saratoga National Historical Park* (il. 18), wpisane na listę Narodowych Miejsc Historycznych w 1966 r. W parku znajduje się wiele budynków i liczne pomniki.

Pomnik bitwy jest wzniesionym w setną rocznicę bitwy obeliskiem (1877–1882) (il. 19a), który w podstawie ma cztery nisze z postaciami trzech generałów. Czwartha nisza, przeznaczona dla generała Johna Burgoyne'a, który poniósł klęskę jest symbolicznie pusta.

siedzibę o charakterze odpowiadającym jego historycznej roli zwycięzcy. Rozebrano istniejący stary dwór Woodstock. Zmieniono nazwę miejsca z Woodstock na Blenheim (co jest angielską wersją niemieckiej nazwy Blindheim). Wbrew życzeniu księżnej, żeby zatrudnić Christophera Wrena, zlecono projekt pałacu i otoczenia Sir Johnowi Vanbrugh, który współpracował z Nicholasem Hawksmoorem. Pałac Blenheim został zbudowany w latach 1705–1722. Pałac Blenheim jest jednym z 17 obiektów na terenie Wielkiej Brytanii zaliczonych do UNESCO Heritage Sites (w 1984 r.). Jest to zarazem największy prywatny dom w Anglii. W 1874 r. w pałacu urodził się Winston Churchill.

⁸ Por.: K. Lenartowicz, *Equilateral Triangle and Holy Trinity*, [w:] *Journal of Architecture and Urbanism*, No. 4/2014, Vilnius; oraz: http://www.charity-ukraine.privat-online.net/polt_bat.html

Udramatyzowaną pamiątką heroizmu generała Benedicta Arnolda, który w trakcie bitwy został trafiony pociskiem w nogę, przy czym upadek rannego konia spowodował jej złamanie, jest *The Boot Monument* (il. 19b), przedstawiający but oficerski z ostrogą i epoletem generalskim. Został ustawiony w 110. rocznicę bitwy, w miejscu, gdzie generał został postrzelony.

2.8. Bitwa pod Valmy (1792)

Bitwa pod Valmy (fr. *Bataille de Valmy*; niem. *Kanonade von Valmy*) była pierwszą zwycięską znaczącą armii francuskiej w czasie Wojny Rewolucyjnej, która nastąpiła po Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Miała miejsce 20 września 1792 r., gdy pruskie oddziały dowodzone przez księcia Brunswicku ciągnęły na Paryż. Gen. François-Christophe Kellermann i gen. Charles Dumouriez zatrzymali postęp wojsk nieprzyjaciela w pobliżu wioski Valmy w Szampanii-Ardenach (departament Marne). To małe lokalne zwycięstwo stało się wielkim triumfem psychologicznym Rewolucji Francuskiej w szerokim sensie. Bitwa była uważana za cud, który przyniósł zdecydowaną klęskę armii pruskiej, zarazem pierwsze zwycięstwo armii obywatelskiej, inspirowanej wolnością i patriotyzmem. Po bitwie ogłoszono formalnie koniec monarchii we Francji i ustanowienie Pierwszej Republiki. W bitwie stanęły porównywalnie równe siły: 36 tysięcy Francuzów przeciw 34 tysiącom Prusaków. Ofiary nie przekroczyły 300 po stronie Francuzów i 200 po stronie Prusaków [15].

Znakiem w krajobrazie był wiatrak, wokół którego rozstawiła się artyleria francuska. Z okazji zbliżającej się 150. rocznicy postanowiono go odtworzyć, przenosząc w 1939 r. podobny obiekt z odległego Attiches. Druga wojna światowa przerwała prace i wiatrak udostępniono dopiero w 1947 r. (il. 20a). Zniszczony całkowicie w trakcie burzy w 1999 r. wiatrak został zrekonstruowany w 2005 r. Jest symbolicznie bardzo mocno związany z obrazem tej bitwy, zarazem stał się turystyczną atrakcją.

W 1892 r. (w stulecie bitwy) ustawiono pomnik gen. Kellermanna (rzeźba Théophile Barrau, architekt L. Gillet) (il. 20b). Wcześniej jednak, bo w 1821 r. w pobliżu znalazł się obelisk, w którym zamurowano serce generała, zmarłego w 1820 r. Monumentalne pamiątkowe zagospodarowanie terenu umożliwiła donacja księżniczki Henriette'y de Ginetti, prawnuczki generała, której serce zostało pochowane w kaplicy wzniesionej przez nią niedaleko pomnika. Całość razem z wiatrakiem tworzy zespół krajobrazowy o znaczeniu narodowym dla Francuzów. Wydarzenia, które miały tu miejsce, stały się psychologicznym motorem podtrzymania rewolucji i pośrednio doprowadziły do ogłoszenia Republiki.

Współczesne Centrum Informacji Historycznej (projekt arch. Pierre-Louis Faloci, 2013 r.) na polu bitwy zostało ukryte poniżej terenu, żeby nie zakłócać tego, co stanowi fragment krajobrazu narodowego (il. 21).

2.9. Bitwa pod Austerlitz (1805)

Bitwa pod Austerlitz (*Slavkov*) odbyła się 2 grudnia 1805 r. Zwana jest bitwą trzech cesarzy. Spotkały się tu armie starego feudalnego świata – rosyjska dowodzona przez cara Aleksandra I i austriacka pod wodzą Świętego Cesarza Rzymskiego Franciszka II, które poruszały się w sztywnych formacjach zgodnie z osiemnastowiecznymi zasadami taktyki, z francuską armią Napoleona, będącą armią rewolucyjną nowego typu, którego charakter określał spontaniczny udział „uzbrojonych obywateli”. Armia rosyjska i austriacka liczyły łącznie 85 tysięcy żołnierzy, nie umiała jednak wykorzystać ukształtowania terenu i poruszała się jak figury na szachownicy. Znacząco mniej liczebne wojska francuskie dysponowały 73 tysiącami żołnierzy.

Straty Trzeciej Koalicji rosyjsko-austriackiej wyniosły 27 tysięcy poległych i rannych. Francuzi stracili łącznie 9 tysięcy żołnierzy. Trzy miesiące po bitwie Napoleon zajął Wiedeń [16]. Franciszek II po

kłęsce rozwiązał w 1806 r. Święte Cesarstwo Rzymskie (Narodu Niemieckiego), którego był ostatnim cesarzem, pozostał natomiast cesarzem Austrii.

Pomnik bitwy, dedykowany pokojowi pod nazwą Mohyla Miru (*Friedensdenkmal*), powstał w latach 1909–1912 na południe od miejscowości Prace (*Pratzen*) z inicjatywy brneńskiego księdza Aloisa Slovaka. Pomnik miał być ponadczasowym memento przeciwko wszystkim wojnom. Secesyjny pomnik ma formę wklęsłościennej piramidy, zwieńczonej kopułką, na której umieszczono krzyż (il. 22). W przyziemnej części pomnika, pod mauzoleum, znalazło miejsce ossarium, w którym pochowano doczesne cząstki poległych, znalezione do tamtej pory na polu bitwy. Jest to nowy typ pomnika, który poświęcony jest przede wszystkim poległym, a nie zwycięskiemu wodzowi czy rannemu lub poległemu dowódcy.

2.10. Bitwa pod Hławą Pruską (1807)

Bitwa pod Hławą Pruską (Prejsiż-Hów⁹; niem. *Schlacht bei Preussisch Eylau*) była starciem militarnym między armią rosyjską dowodzoną przez gen. Antona Wilhelma von L’Estoqą, wspomaganą przez kontyngent pruski, pod dowództwem gen. Levina von Bennigsen, a francuską *Grand Armée* dowodzoną przez Napoleona Bonapartego. Bitwa trwała w dniach 7–9 lutego 1807 r. i nie przyniosła, pomimo ciężkich strat po obydwu stronach, jednoznacznego wyniku. Straty wojsk francuskich oceniane są na 10–25 tysięcy żołnierzy, wojsk koalicji rosyjsko-pruskiej przyjmuje się na 15 tysięcy żołnierzy. Po tej bitwie Rosja i Prusy postanowiły w Bartoszycach 26 kwietnia 1907 r. razem prowadzić walkę z Napoleonem (*Bartensteiner Vertrag*) [17].

Chociaż bitwa była nierozegrana, jej skutki przyniosły korzyści koalicji prusko-rosyjskiej. Pole bitwy znajdowało się na terenie Prus, więc pomnik został wzniesiony ku czci dowódcy wojsk pruskich gen. L’Estoqą i odsłonięty 20 listopada 1856 r. (il. 23). Bitwa była i jest najbardziej znanym faktem historycznym kojarzonym z Hławą Pruską, stąd też, gdy po II wojnie światowej znalazła się w obwodzie kalinińskim ZSRR, jej nazwę zmieniono na Bagrationowsk, wykorzystując nazwisko jednego z rosyjskich dowódców – generała Piotra Bagrationa, chociaż omawiana bitwa nie była jego największym osiągnięciem militarnym (później dowodził z sukcesem m.in. pod Borodinem i w wojnie fińskiej).

2.11. Bitwa Narodów (1813)

Bitwa Narodów (*Völkerschlacht*) miała miejsce pod Lipskiem między 16 i 19 października 1813 r. i była bitwą decydującą wojen wyzwoleniczych. Brały w niej udział oddziały zjednoczonych państw: Rosji, Prus, Austrii i Szwecji przeciwko wojskom cesarza Francuzów Napoleona Bonapartego. Do początku XX w. bitwa ta była największą w historii świata, biorąc pod uwagę, że wzięło w niej udział 600 tysięcy żołnierzy. W tym najważniejszym starciu wojen wyzwoleniczych Napoleon poniósł pierwszą w historii wojen napoleońskich decydującą klęskę, co zmusiło go do wycofania się z Niemiec z resztkami armii. W walce poległo lub zostało rannych 92 tysiące żołnierzy. Była to najkrwawsza bitwa w historii wojen napoleońskich [18].

W setną rocznicę bitwy odsłonięto w południowo-wschodniej części Lipska pomnik Bitwy Narodów (*Völkerschlachtendenkmal*), w miejscu, gdzie wydarzyły się najcięższe walki i gdzie poległa większość żołnierzy. Projektantem pomnika był architekt Bruno Schmitz, rzeźby wykonali Christian Behrens i Franz Metzner. Kamień węgielny położono 18 października 1898 r. (il. 24a), a ukończony pomnik poświęcono 18 października 1913 r. Wysokość pomnika 91 m czyni zeń jednym z największych w Europie, zarazem jednym z najbardziej rozpoznawalnych symboli Lipska oraz znakiem orientacyjnym widocznym z daleka

⁹ Tak powołana przez Adama Mickiewicza: „Pan Tadeusz”, ks. X, w. 112.

dzięki charakterystycznej sylwecie (il. 24b). Pomnik został sfinansowany dzięki specjalnie rozpisanej loterii oraz datkom. Od poziomu terenu do platformy widokowej na szczycie prowadzi 500 stopni, później dodano dwa dźwigi osobowe obsługujące poziom 57 m. Krypta pod pomnikiem jest symbolicznym grobem tysięcy poległych.

2.12. Bitwa pod Waterloo (1815)

Bitwa pod Waterloo (ang. *Battle of Waterloo*) (18 km od centrum Brukseli) została stoczona 18 czerwca 1815 r. Cesarska *Armée du Nord* pod dowództwem Napoleona została tu pokonana przez armie Siódmej Koalicji. Armią sprzymierzoną z Anglią dowodził książę Wellington, armią pruską Gebhard von Blücher. Francuska armia liczyła 69 tysięcy bardzo doświadczonych żołnierzy–weteranów. Wellington natomiast miał bardzo słabą, źle wyposażoną i niedoświadczoną armię. Jego siły wynosiły 67 tysięcy ludzi, z których 25 tysięcy to Brytyjczycy.

W bitwie straty armii francuskiej wynosiły 25 tysięcy rannych i zabitych oraz 8 tysięcy jeńców. Wellington stracił około 15 tysięcy zabitych i rannych, Blücher zaś 7 tysięcy. Waterloo było decydującą bitwą w wielu aspektach: zakończyła serię wojen wstrząsających Europą i wiążących wiele regionów świata od czasu Rewolucji Francuskiej; była ostatnią bitwą Napoleona, która zamknęła jego panowanie jako cesarza Francuzów; zamknęła też jego karierę polityczną i militarną [19].

Pierwszym pomnikiem, jaki powstał na polu bitwy, była kolumna generała Alexandra Gordona, który w bitwie został śmiertelnie ranny. Drugim pomnikiem był pylon poświęcony Hanowerczykom, tj. *The King's German Legion*, który był jednostką armii brytyjskiej złożoną z emigrantów niemieckich, brał udział w wojnach napoleońskich, a po Waterloo został rozwiązany w 1816 r. (il. 25).

Najbardziej widoczny na polu bitwy obiektem jest jednak kopiec. Kopiec Lwa (*Butte du Lion*) pod względem symbolicznym jest dość luźno związany z samą bitwą, jej znaczeniem i istotą jej skutków, ponieważ upamiętnia miejsce, w którym William II, książę Orański został strącony z konia kulą z muszkietu, która raniła go w ramię w czasie bitwy. Kopiec został wzniesiony z rozkazu jego ojca króla Williama I w 1826 roku¹⁰. Na szczycie umieszczono żeliwną figurę lwa, zwaną *Lion de Waterloo*, której autorem jest Jean-Louis Van Geel. Kopiec jest znakomitym punktem widokowym na pole bitwy (il. 26a). Ma 41 m wysokości i 170 m średnicy u podstawy¹¹. Na szczyt wchodzi 226 stopni (il. 26a, b).

Poza tym powstało kilka obelisków upamiętniających poległych dowódców. Na polu bitwy nie ma więc obiektu, który upamiętniałby poległych żołnierzy walczących armii czy też bitwę jako taką. Pole jest z daleka rozpoznawalne dzięki rozdmuchanej pod względem wielkości apoteozie wypadku, jaki miał miejsce w trakcie walki. Pomnik czci udział dowódcy państwa VII Koalicji, na terenie którego bitwa miała miejsce.

¹⁰ Kopiec został usypany przez zorganizowane w brygadę kobiety z Liège (*boteresses*), które w koszach na plecach nosiły ziemię zbieraną z pola bitwy.

¹¹ Dla porównania, w Krakowie: kopiec Kościuszki ma 80 m średnicy podstawy i wysokość 34,1 m; kopiec Piłsudskiego – średnicę 111 m i wysokość 35 m; kopiec Krakusa – wysokość 16 m, kopiec Wandy – wysokość 14 m.

Wiek XX

Schwerer ist es, das Gedächtnis der Namenlosen zu ehren als das der Berühmten.

Dem Gedächtnis der Namenlosen ist die historische Konstruktion geweiht.

Walter Benjamin¹²

W trakcie pierwszej wojny światowej, która wybuchła stopniowo w 1914 roku i trwa do 1918, następuje istotne przewartościowanie. Wszystkie walczące strony, które w rezultacie ponoszą ogromne straty w ludziach dochodzą do pewnego konsensusu. Kanadyjsko-brytyjski generał Henry Thoresby Hughes jako współtwórca Komisji Grobów Wojennych Brytyjskiej Wspólnoty Narodów przeforsował ideę równego upamiętnienia każdego poległego żołnierza nagrobkiem z wrytym imieniem i nazwiskiem¹³. Inne nacje podchwyciły ten przełomowy pomysł, że wszyscy zabici są sobie równi. O ile wcześniej ci, których rodzin nie stać było na pomnik, nie mówiąc o poszukiwaniu zmarłego, byli chowani w masowych grobach żołnierskich, o tyle teraz znaleźli spoczynek na tych samych prawach co przeciwnicy, na specjalnie urządzonych cmentarzach, często obok tych, którzy wcześniej byli wrogami. Tendencja odwrotna znalazła wyraz w okresie nazizmu w Niemczech, kiedy sposobem zbiorowego pochówku podkreślano przede wszystkim, że żołnierze byli członkami Narodu.

2.13. Bitwa olsztyńska (1914)

Bitwa pod Olsztynem (*Schlacht bei Allenstein*), „[druga] bitwa pod Tannenbergiem” – Stębarkiem) miała miejsce na południe od Olsztyna (w ówczesnych Prusach Wschodnich) między 26 a 30 sierpnia 1914 r. w trakcie I wojny światowej. Starcie nastąpiło między oddziałami niemieckimi dowodzonymi przez Paula von Hindenburga a wojskami rosyjskimi pod dowództwem gen. Aleksandra Wasiliewicza Samsonowa. Strona niemiecka liczyła 153 tysiące ludzi, rosyjska 191 tysięcy żołnierzy w polu. Bitwa rozegrała się na obszarze o kształcie owalu na południe od Olsztyna, między Olsztynkiem na zachodzie, Niedzicą na południu i Szczytnem na wschodzie. We wpisanym w te punkty owalu zostały zamknięte wojska rosyjskie i tam kompletnie zniszczone. Bitwa zakończyła się zwycięstwem oddziałów niemieckich, w znacznym stopniu ułatwionym przez błędy dowództwa rosyjskiego, przyczyniła chwały marszałkowi Hindenburgowi. Gen. Samsonow popełnił samobójstwo pod Wielbarkiem [20].

Zarówno historia nazwy tej bitwy, jak też architektoniczna oprawa jej pola w czasie, jaki nastąpił później, skupiają jak w soczewce wszystkie cechy i wpływy, jakim podlega sztuka materialnego upamiętniania bitew wobec wpływu polityki, historii, miejsca i czasu.

Bitwa, nazywana początkowo Bitwą pod Olsztynem, została na życzenie Paula von Hindenburga przemianowana ze względów propagandowych na Bitwę pod Tannenbergiem (*Schlacht bei Tannenberg*). Aby wyjaśnić istotę tej manipulacji onomastycznej trzeba opisać relację wzajemnego położenia kilku miejscowości. Pomnik powstał na polach między Sudwą (*Sauden*), Królikowem i Olsztynkiem, niecałe 2 km od centrum Olsztynka (*Hohenstein*). Natomiast Tannenberg (Sztymbark, dziś: Stębark) leży o 16 km na

¹² „Trudniej jest czcić pamięć bezimiennych niż tych, którzy są sławni. [...] Konstrukcja historyczna jest poświęcona pamięci bezimiennych” (Tłum. autora, *Gesammelte Schriften I* (red.) R. Tiedemann i H. Schweppenhäuser. Suhrkamp, Frankfurt 1991, s. 1241). Tekst z notatek W. Benjamina do jego ostatniego, napisanego w 1939 r. artykułu *O pojęciu historii*. Rzeźbiarz Dani Karavan umieścił go na pomniku dedykowanym pamięci Benjamina w Port Bou.

¹³ Por. „Moje anglosaskie spojrzenie”. Wywiad J. Żakowskiego z Alexandrą Richie. *POLITYKA*, nr 39 (2977), 24.09-30.09.2014, s. 54.

zachód od Olsztyńka i w ogóle nie był związany z bitwą. Tannenberg z kolei dzieli od Grunwaldu (*Grünfelde*, Grywałd) zaledwie 1 km. W tradycji polskiej bitwa w 1410 r. odbyła się pod Grunwaldem, w tradycji niemieckiej – pod Tannenbergiem. Pod względem topograficznej ścisłości oba określenia są poprawne. Nazywając bitwę olsztyńską Bitwą pod Tannenbergiem (w domyśle co prawda „drugą”), Hindenburg zadbał o to, by zestawienie słów bitwa/Tannenberg kojarzyło się ze zwycięstwem, a nie z klęską. O „pierwszej” bitwie pod Tannenbergiem należało zapomnieć.

W sierpniu 1925 r. rozpisano konkurs architektoniczny, na który nadesłano 385 prac [21]. Jury jednogłośnie przyznało pierwszą nagrodę projektowi braci Waltera i Johanna Krügerów. Zrealizowany przez nich Pomnik Tannenberski (*Tannenbergdenkmal*) stał łącznie zaledwie 18 lat, a mimo to, w ciągu tego czasu podlegał przekształceniom. Nigdy nie został całkowicie ukończony. Sam pomnik został zlokalizowany w okolicy wielkiego cmentarza poległych. Ludność Prus Wschodnich chciała tym pomnikiem (rzekomo) upamiętnić wyzwolenie swojej ojczyzny, a zarazem wzmocnić swoją więź z Rzeszą Niemiecką. Pomnik został uroczystie odsłonięty 18 września 1927 r. Był realizacją idei pomnika nieznanego żołnierza¹⁴.

Ze względów polityczno-historycznych wyżej omówionych pomnik zlokalizowano poza, skąd inąd olbrzymim, obszarem samych walk, zapewne poszukując płaskiego terenu z łatwym dostępem, wolnego od zabudowy. Od szosy do pomnika prowadził plac o wymiarach 20 na 400 m. Przy wejściu nań stał granitowy Lew Tannenberski (obecnie na rynku w Olsztyńku). Sam pomnik był wielkoskalowym założeniem przestrzennym na rzucie regularnego ośmioboku¹⁵, którego wewnętrzna średnica wynosiła ok. 100 m. Boki ośmiokąta stanowiły mury, ślepe od zewnątrz, od strony dziedzińca zaopatrzone arkadami w poziomie parteru i gankami obejścia w górnej kondygnacji. W połowie każdego odcinka muru ustawiono wieżę o wysokości 20 m każda i wymiarach w rzucie 9 × 9 m [22]. W całości pomnik obrazował średniowieczny zamek i nawiązywał do obecności Zakonu Krzyżackiego na tej ziemi. Jednocześnie forma pomnika interpretowała prehistoryczny krąg magiczny, taki jak np. Stonehenge (il. 27a, b). Pomnik jest pierwszą realizacją typu upamiętnienia poległych na polu bitwy, który to typ później (od 1936 r.) zyskał popularną nazwę „zamku umarłych” (*Totenburg*).

Wieża 1. była wieżą bramną. W górnych kondygnacjach mieścił się zarząd pomnika i pomieszczenia straży honorowej. W wieży 2. zamierzano przedstawić wielki wysiłek narodu niemieckiego w czasie wojny. Wieża 3. miała mieścić ekspozycję poświęconą Prusom Wschodnim. W wieży 4. eksponowano chorągwie oddziałów, które brały udział w bitwie olsztyńskiej. Wieża 5. to *Hindenburgturm*, poświęcona marszałkowi-prezydentowi. Pod nią była (zasypana obecnie) krypta grobowa małżeństwa Hindenburgów, po jej obu stronach sale nieznanych żołnierzy, a nad terenem hala Hindenburga z posągami o wysokości 4 m (rzeźbiarz Friedrich Bagdon). Wieża 6. była poświęcona żołnierskiemu trudowi wojennemu przedstawionemu obrazowo na ścianach wzdłuż rampy wiodącej na szczyt, gdzie pod dachem znajdował się taras widokowy. Dekoracja ścian była wykonana w technice mozaikowej, a złote tło mozaik nawiązywało do wielkiej tradycji tej sztuki. Wieża 7. poświęcona została ofiarom wojny światowej. W górnych kondygnacjach wieży było archiwum. W wieży 8. umieszczono popiersia dowódców (Hindenburga i Ludendorffa) i 13 generałów zwycięskiej armii.

¹⁴ Idea Grobu Nieznanego Żołnierza pojawia się u Walta Whitmana. Poeta, uczestnik amerykańskiej wojny domowej, w zbiorze „Specimen Days” (1882) napisał „the Bravest Soldier crumbles in mother earth, unburied and unknown” („Najdzielniejszy Żołnierz rozpada się w matce ziemi, niepochowany i niezany”). Pomysł mogiły Nieznanego Żołnierza został podchwycony przez Brytyjczyków i Francuzów w trakcie I wojny światowej i zrealizowany w 1920 r. W kolejnym roku odsłonięto takie groby w USA, Portugalii i Włoszech. W Polsce pierwsze Groby Nieznanego Żołnierza odsłonięto w Łodzi i w Warszawie w 1925 r.

¹⁵ Idea przestrzenna zamczystego ośmiobocznego grobu nieznanego żołnierza przyjęła się w architekturze niemieckich cmentarzy wojennych (*Totenburg*). Jej pierwowzorem był *Castel Del Monte* Fryderyka II w Apulii (1240). Więcej: por. rozdz. 3. Typologia.

Pomnik tłumnie odwiedzali Niemcy z całej Rzeszy. Był obowiązkowym celem wycieczek młodzieży szkolnej.

W 1934 r., po śmierci Paula von Hindenburga, wówczas prezydenta Niemiec, nastąpiła zmiana podstawowej funkcji pomnika – z narodowego pomnika wojennego na miejsce pochówku narodowego bohatera. Adolf Hitler wymógł pogrzeb Hindenburga w Pomniku Tannenberskim, wbrew woli zmarłego, który chciał zostać pochowany przy zmarłej żonie w Hannoverze. Przebudową jednej z wież i realizacją krypty grobowej kierowali pierwotni autorzy, bracia Krüger, przy czym sam Hitler znacząco zaangażował się w przeprojektowywanie pomnika (il. 28). Przebudowę finansowała Rzesza Niemiecka.

Pomnik bitwy olsztyńskiej, poza wszystkimi negatywnymi skojarzeniami, jakie budzi architektura w służbie polityki i to polityki zaborczej, był imponującym dziełem sztuki architektonicznej. Jego koncepcja została wybrana, spośród blisko 400 innych projektów. Odpowiadał najlepiej na życzenia, które stały u podstaw zamysłu inwestycyjnego. Był budowlą poważną, ponurą, widoczny z wielu kilometrów, ogromem masy dominował płaskie, neutralne otoczenie. Był formą idealną, wyodrębnioną i samodzielną w tym otoczeniu. Podobnie jak wiele podobnie zaangażowanej architektury został zniszczony pod wpływem zmiany nastawienia politycznego. Jako dzieło architektury powinien zostać zachowany. Byłby też świetnym dowodem mocy psychologicznego oddziaływania architektury.

W 1945 r. opuszczające teren Prus Wschodnich wojska niemieckie, po ewakuacji trumien Hindenburgów, częściowo wysadziły pomnik w powietrze. Po 1945 r. i upadku Rzeszy Niemieckiej, Polska Rzeczpospolita Ludowa uznała za właściwe i konieczne rozebranie niemieckiego pomnika. Prace rozbiórkowe były prowadzone do lat 80. Przez ten czas pomnik był kopalnią materiałów budowlanych, kamienia i cegły. Najbardziej znanym obiektem, dla wzniesienia którego wykorzystano kamień z pomnika, jest Pomnik Wdzięczności Armii Czerwonej w Olsztynie (obecnie: Pomnik Wyzwolenia Ziemi Warmińskiej i Mazurskiej), autorstwa Xawerego Dunikowskiego (1954). W końcu pomnik bitwy olsztyńskiej przeszedł w niebyt, bitwa miała ulec zapomnieniu (w złym świetle stawała dowodzenie i armię rosyjską).

Wielkiej pompie niemieckiego pomnika-mauzoleum, przez krótki okres towarzyszył inny obiekt. Autor artykułu we wczesnych latach 50., zanim pomnik tannenberski został rozebrany, widział obok niemieckiego ośmioboku małą piramidę o wysokości ok. 2,5 m, zrobioną z surowych arkuszy sklejki, z przyczepioną na przedniej ścianie czerwoną gwiazdą i odręcznie wykonanym napisem w języku rosyjskim: „Ojcom którzy tutaj polegli – synowie w drodze na Berlin”. Był to naiwny, lecz szczerzy, wysoce emocjonalny, choć nietrwały znak pamięci, związany z polem bitwy w I wojnie światowej w 1914 r., wzniesiony podczas przemarszu Armii Czerwonej na Zachód w 1945 r.¹⁶

2.14. Bitwa gorlicka (karpacka) (1915)

Bitwa gorlicka (*Schlacht von Gorlice-Tarnów*; także: *Durchbruchsschlacht*) na wiosnę 1915 r. miała decydujące znaczenie na przebieg I wojny światowej. Dowództwo niemieckie postanowiło wtedy uderzyć w armię rosyjską, żeby zmusić ją do wyjścia z wojny. Początkiem operacji zaczepnych miało być przerwanie rosyjskiego frontu pod Gorlicami, gdzie walki pozycyjne trwały od prawie pół roku. Decydujące starcie rozpoczął niespodziewany atak wojsk niemieckich i austro-węgierskich 2 maja 1915 r., który 5 maja doprowadził do przerwania frontu rosyjskiego¹⁷. Bitwa gorlicka stanowi również jeden z nielicznych podczas

¹⁶ Tę emocję dzielił Aleksander Sołżenicyn. Jego ojciec Izaak, oficer carskiej armii brał udział w bitwie olsztyńskiej. Bitwę opisał A. Sołżenicyn w powieści historycznej „Sierpień 1914”, którą tworzył w latach 1937 (1. wersja niepublikowana) – 1970 (2. wersja rozszerzona, publikowana i tłumaczona na języki obce), jako część cyklu „Czerwone Koło”.

¹⁷ W najnowszych opracowaniach popularyzatorskich bitwa ta ze względu na liczbę ofiar (poległo ponad 20 tys. żołnierzy) jest określana także jako „Małe Verdun”. Należy jednak pamiętać, że bitwa pod Verdun odbyła się później niż bitwa pod Gorlicami i zakończyła się właściwie klęską Państw Centralnych, zaś bitwa pod Gorlicami – zwy-

tej wojny przykładów ofensywy, która doprowadziła do przełamania ustabilizowanej linii frontu i przeniesienia działań wojennych na odległość kilkuset kilometrów.

Bilans pierwszego dnia był dla państw centralnych pomyślny, opanowano pierwsze pozycje obrony przeciwnika, do niewoli dostało się około 17 tysięcy żołnierzy rosyjskich, a drugie tyle poległo lub zostało rannych. Straty atakujących też były poważne, z samych jednostek niemieckich ubyło ponad 8 tysięcy żołnierzy. 3 maja wojska austriacko-niemieckie niemal wszędzie sforsowały drugą oraz słabo przygotowaną trzecią pozycję obrony. Był to moment przełomowy. Trzecia armia rosyjska poniosła klęskę, jej front był przełamany. 5 maja Niemcy osiągnęli Żmigród, 6 maja przekroczyli Wisłokę. W następnych dniach rozpoczęła się ogólny odwrót rozbitych wojsk rosyjskich z frontu karpackiego.

Straty rosyjskie w bitwie to 100 tysięcy poległych i rannych oraz 150 tysięcy żołnierzy wziętych do niewoli. Strona niemiecko-austriacka straciła 4 tysiące poległych i 12 tysięcy rannych. Bitwa gorlicka była przełomowym wydarzeniem na froncie austriacko-rosyjskim. Armia carska nigdy już nie zagroziła sercu monarchii austro-węgierskiej [23].

Bitwa nie doczekała się pomnika, ponieważ w wyniku I wojny światowej Gorlice znowu zostały polskim miastem i celebrowanie zwycięstw armii niemieckiej i austriackiej nie było popularne. Zasłużyli na pamięć polegli żołnierze. Powstały jeszcze w czasie wojny wspaniałe cmentarze połowe projektowane przez inżynierów austriackich [24]. Połączyły one żołnierzy przeciwników, jak też wyznawców różnych religii. Z tych cmentarzy-pomników należy wspomnieć Cmentarz Wojenny nr 60 Przełęcz Małastowska, zaprojektowany przez inż. wojskowego Dušana Jurkovičia, gdzie obok ujednoczonych drewnianych symboli nagrobnych zbudowany został rodzaj pozbawionej wnętrza kaplicy z bali drewnianych o wyszukanej formie i detalu. Łączna liczba cmentarzy bitwy gorlickiej wynosi ok. 400. Tutaj zamieszczono zdjęcia z jednego z mniej znanych – Cmentarza Wojennego nr 80 Sękowa, autorstwa Hansa Mayra. Jego aranżacja świadczy o intensywnym zaangażowaniu autora, uczestnika walk w zapewnienie godnego pochówku poległych towarzyszy broni i przeciwników w krajobrazie sprzyjającym niezakłóconej refleksji, na skraju lasu wysoko nad wsią. Wzniesiono centralną żelbetonową strukturę o charakterze pergoli, a cmentarz otoczono murem o opracowanym kamiennym detalu architektonicznym (szczególnie w narożnikach ogrodzenia) (il. 29–30). Nie doczekała się realizacji wielka kaplica projektowana w najwyższej położonej części cmentarza.

2.15. Bitwa pod Verdun (1916)

Bitwa pod Verdun (fr. *Bataille de Verdun*; niem. *Schlacht um Verdun*) albo po prostu: „Verdun”, jest synonimem największej bitwy XX w. Bitwa toczyła się od 21 lutego do 19 grudnia 1916 r. Data 21 lutego, kiedy armia niemiecka rozpoczęła wielką ofensywę na Verdun, oznacza początek koszmaru dla żołnierzy francuskich – „Piekło Verdun”, które trwało 10 miesięcy – 300 dni i 300 nocy nieustannych walk. Niemcy zaniepokojeni wzrostem sił alianckich, za wszelką cenę dążyli do jakiegoś spektakularnego zwycięstwa. Linia frontu tworzyła pod Verdun wysunięty występ, który wydawał się łatwym celem ataku z trzech stron. Co więcej, Francuzi musieli się bronić z rzeką Meuse za plecami, co oznaczało trudności z zaopatrzeniem, ponieważ jedyna droga żelazna obsługująca miasto pozostawała pod ogniem niemieckim. Od 2 marca do 15 kwietnia trwał atak generalny. Zdobycze niemieckie pozostawały jednak ograniczone. Natomiast straty dzienne w ludziach przekraczały straty ogólne poniesione w bitwie pod Waterloo. Bilans ludzki bitwy Verdun jest przerażający: 377 tysięcy Francuzów i 337 tysięcy Niemców zabitych, rannych lub zaginio-

cięstwem armii niemieckiej i austro-węgierskiej. Operacja gorlicka stanowiła wręcz zaprzeczenie koncepcji, która doprowadziła do niemiecko-francuskich zmagani pod Verdun, ponieważ – odmiennie od walk na froncie zachodnim w 1916 r. – zmierzała nie do wyczerpania zasobów ludzkich i materiałowych przeciwnika, a do rozstrzygnięcia kampanii w drodze głębokiego przełamania frontu.

nych. Dziewięć wsi zostało całkowicie unicestwionych podczas walk. Verdun to największa i najdłużej trwająca bitwa w historii świata. Dzięki maszynowemu zaangażowaniu oddziałów amerykańskich, całość terytorium straconego w lutym 1916 r. została odbita we wrześniu i październiku 1918 r. [25].

Pomnik Zwycięstwa i Żołnierzy spod Verdun został wzniesiony w 1929 r. w centrum miasta na starożytnych obwarowaniach *castrum romanum* – obozu rzymskiego, który został odkryty po bombardowaniach w trakcie bitwy w 1916 r. Dla niniejszego opracowania znaczenie ma jednak to, co zrobiono na polach bezpośrednich walk. Na terenie wsi Douaumont wzniesiono otoczone kwaterami cmentarnymi ossarium (*L'Ossuaire de Douaumont*)¹⁸ (il. 31). Tutaj spoczęły ciała 130 tysięcy poległych Francuzów i Niemców. Ossarium, symbol pola bitwy pod Verdun, zapewnia pochówek niezidentyfikowanym poległym żołnierzom. Budowę jego rozpoczęto w 1920 r. i otwarto w 1932 r. Długość budowli wynosi 137 m. Grobowce wewnątrz kryją kości zebrane z 36 sektorów pola bitwy.

Obok monumentalnego pomnika w samym mieście i wielkiego mauzoleum nieznanymi żołnierzami, które przedstawia ossarium w Douaumont, w cieniu pozostaje najstarszy, tzn. najwcześniej wzniesiony pomnik pola bitwy – Okop Bagnetów (*Tranchée des bayonettes*). Ten pomnik porusza swoją narracją, nawiązującą do rzeczywistej sytuacji, w której żołnierze oczekujący w okopie na rozkaz do ataku, zostali żywcem zasypani ziemią niesioną przez pociski artyleryjskie. Pomnik został zbudowany w 1919 r. dzięki Amerykaninowi Randowi i odsłonięty w 1920 r. (il. 32a, b). Symbolizuje ofiarę poległych, którzy nie mają należytego własnego grobu. Jego ciężkie betonowe struktury, jedna – stanowiąca bramę wejściową na teren pomnika, druga – tworząca opartą na przysadzistych kolumnach ramę i przekrycie zasypanego odcinka okopu, wprowadzają w kameralny nastrój zadumy nad indywidualnym losem człowieka.

2.16. Bitwa Warszawska (1920)

Bitwa warszawska (potocznie zwana „Cudem nad Wisłą”) to bitwa stoczona w dniach 13–25 sierpnia 1920 r. w czasie wojny polsko-bolszewickiej. Kluczową rolę w bitwie odegrał manewr Wojska Polskiego oskrzydający Armię Czerwoną, przeprowadzony przez Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego, wyprowadzony znad Wieprza 16 sierpnia, przy jednoczesnym związaniu głównych sił bolszewickich na przedpolach Warszawy. Bitwa zadecydowała o zachowaniu niepodległości przez Polskę i przekreśliła plany rozprzestrzenienia rewolucji bolszewickiej na Europę Zachodnią¹⁹.

Straty strony polskiej wyniosły ok. 4,5 tysiąca zabitych, 22 tysiące rannych i 10 tysięcy zaginionych. Szkody wyrządzone Armii Czerwonej nie są znane. Przyjmuje się, że ok. 25 tysięcy żołnierzy sowieckich poległo, 60 tysięcy trafiło do polskiej niewoli, zaś 45 tysięcy zostało internowanych przez Niemców [26].

Pomnikowe uczczenie tej wielkiej zwycięskiej bitwy wciąż czeka na realizację. Powstały w międzywojennej Polsce niewielkie pomniki w miejscach, gdzie polegli żołnierze polscy. W Ossowie wzniesiono pamiątkowy obelisk w pobliżu miejsca śmierci ks. Ignacego Skorupki, natchnionego kapelana wojska polskiego. Na pomniczku umieszczono obok nazwisk poległych napis: „14 sierpnia 1920 r. Siedemkroć odpieraliśmy hordy bolszewickie i tu padliśmy u wrót stolicy, a wróg odstąpił...” (il. 33a).

Wstrzymanie wszelkich inicjatyw stworzenia pomnika bitwy w należnym jej kształcie i wielkości było oczywistym wynikiem sytuacji politycznej Polski w latach 1939–1989, kiedy wiedza o zwycięstwie była tajemnicą poliszynela, której nie należało jednak wspominać, ponieważ dotyczyła pogromu wojsk od 1945 r. będących „armią przyjaciół”, podobnie jak cały Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich.

¹⁸ Ossarium jest dziełem prywatnym, ufundowanym przez biskupa Verdun Ginisty’ego dzięki pomocy generała Valantina i pani de Polignac, wdowy wojennej.

¹⁹ Ambasador brytyjski w przedwojennej Polsce – lord Edgar Vincent D’Abernon nazwał ją już w tytule swej książki „Osiemnastą decydującą bitwą w dziejach świata”.

W 2010 r. zrealizowano w Ossowie pełen ekspresji pomnik poległych żołnierzy radzieckich (il. 33b). Jego powstanie wzbudziło protesty natury politycznej; odsłonięcie nastąpiło z opóźnieniem, a sam pomnik był dewastowany. Obecnie istnieje w formie okaleczonej (ucięte zostały 22 „bagnety” znaczące liczbę poległych).

Natomiast nie doczekał się realizacji żaden pomnik, który by bitwę warszawską memorializował jako całość, czyn o znaczeniu ogólnonarodowym i ponadnarodowym, bo ogólnoswiatowym. Nie została ustalona lokalizacja pomnika. Projekt będący wizją środowisk niepodległościowych nawiązuje do idei rzymskiego łuku triumfalnego (il. 34), upamiętniającego zarówno zwycięskiego wodza, trud żołnierski, jak też wyzwolenie narodu i ocalenie państwa.

Należy się jednak spodziewać, że docelowy projekt pomnika zostanie wybrany w drodze konkursu architektoniczno-rzeźbiarskiego i będzie odzwierciedlał współczesne spojrzenie na bitwę i jej rolę w dziejach świata.

2.17. Bitwa stalingradzka (1943)

Bitwa stalingradzka, jedna z największych bitew II wojny światowej, toczyła się od 23 sierpnia 1942 r. do 2 lutego 1943 r. Celem Niemców było zdobycie miasta Stalingrad (dziś: Wołgograd). W rejonie Stalingradu wojska radzieckie zamknęły w kotle 6. Armię generała Friedricha Paulusa, część 4. Armii Pancерnej oraz jednostki rumuńskie, łącznie około 260–270 tysięcy żołnierzy. Próby odblokowania stalingradzkiego kotła nie powiodły się. Bitwa zakończyła się klęską Niemców i olbrzymimi stratami po obu stronach. Poległo, zamarzło, zmarło z głodu lub wyczerpania około 2/3 żołnierzy i podoficerów oraz połowa oficerów. Rosjanie zebrali z pola bitwy ponad 146 tysięcy niemieckich poległych. Do niewoli dostało się 108 tysięcy żołnierzy. Straty radzieckie wyniosły 47 tysięcy poległych radzieckich żołnierzy i oficerów oraz 42 750 cywilnych mieszkańców miasta oraz uciekinierów. Bitwa uznawana jest za przełomową w działaniach na froncie wschodnim. Przez przegraną nad Wołgą Niemcy stracili bezpowrotnie siłę, jaką dysponowali na początku wojny ze Związkiem Radzieckim [27].

Na lokalizację pomnika wybrano Kurhan Mamaja – najwyższe wzniesienie na terenie Stalingradu, o które w trakcie bitwy toczyły się niezwykle ciężkie walki, a zarazem miejsce pochówku 34,5 tysiąca radzieckich żołnierzy poległych w obronie miasta. Wstępne prace nad konstrukcją monumentu rozpoczęły się w 1959 r. Zespołem rzeźbiarzy i architektów kierował Jewgienij Wuczeticz, natomiast za prace inżynierskie odpowiadał Nikołaj Nikitin [28].

Pierwotnie pomnik miał przedstawiać kobietę niosącą czerwony sztandar, u której stóp klęczał radziecki żołnierz. Ostatecznie przybrał on kształt kobiety z uniesionym ku niebu mieczem. Nawiązująca do antycznych wyobrażeń bogini Nike i zwrócona symbolicznie ku zachodowi postać jest alegorią ojczyzny wzywającej swych synów do walki z najeźdźcą. Matka Ojczyzna otrzymała twarz Walentyny Izotowej, mieszkanki Stalingradu.

Prace trwały w sumie 8 lat. Oficjalnie zakończyły się w 1967 r., gdy na Kurhanie Mamaja uroczystie otwarto kompleks miejsc pamięci „Bohaterom bitwy stalingradzkiej”, którego statua stanowi centralny element.

Posąg kobiety mierzy 52 m. Pierwotnie projektowana wysokość monumentu wraz z mieczem miała wynosić 36 m, jednak na polecenie Nikity Chruszczowa zwiększono ją do 85 m, tak aby posąg stał się największą rzeźbą na świecie²⁰. Rzeźba wykonana jest ze zbrojonego betonu (il. 34a, b). Pod pomnik prowadzi rozpoczynająca się u stóp kurhanu serpentyna. Składa się ona z 200 stopni – tyle, ile dni trwała bitwa stalingradzka. Wzdłuż drogi znajduje się 35 granitowych nagrobków, pod którymi spoczywają obrońcy miasta odznaczeni tytułem Bohatera Związku Radzieckiego.

²⁰ Dla porównania: Statua Wolności w Nowym Jorku bez cokołu mierzy 45 m.

3. Typologia

Przegląd bitew uznanych za najważniejsze w historii pozwala na zauważenie powtarzalnych prawidłowości w dziedzinie ich upamiętniania w przestrzeni. Kilka czynników ma wpływ na te sposoby. Są to:

- położenie miejsca bitwy względem, w wielu przypadkach podlegających zmianom w czasie, granic państwowych i narodowościowych (pomnik bitwy, w której zwyciężyła strona A jest rozbierany z chwilą, gdy pole bitwy i pomnik znajdują się we władaniu strony B, co nadal się zdarza na mapie politycznej Europy);
- wynik bitwy. Zasadniczo nie stawia się pomnika stronie przegranej. W przypadku klęski na własnym terenie ceniono jednak odwagę i poświęcenie²¹; uczczenie bitwy wygranej może być realizowane tylko w przypadku, gdy strona zwycięska jest uprawniona do dysponowania terenem pola bitwy; i wreszcie;
- zmieniające się w czasie nastawienie społeczeństwa do sposobu składania hołdu pamięci wodzów i szeregowców.

3.1. Informacja turystyczna

Najprostszym typem upamiętnienia jest informacja turystyczna. Jest to dowolny przedmiot fizyczny, który w sposób bezstronny znaczy miejsce bitwy w przestrzeni. Obiektywizm jest tu cechą charakterystyczną. Niekiedy stosunek do bitwy jest powściągliwy, neutralny lub wręcz niechętny. Dzieje się tak, gdy chodzi o przegraną bitwę na terenie należącym w danym okresie do politycznych spadkobierców strony przegranej.

Upamiętnienie ograniczone do nośników informacji turystycznej jest realizowane w dowolnej formie, takiej jak:

- a) kierunkowskaz;
- b) znacznik orientacyjny (Bleiheim);
- c) kolumna, słup (Kanny);
- d) tablica informacyjna.

3.2. Architektonizowane miejsca pochówku poległych

Polegli w bitwie muszą zostać pochowani. Ten obowiązek respektowany jest we wszystkich kulturach. Do czasu I wojny światowej cmentarze poległych nie odróżniały się w sposób znaczący od cmentarzy cywilnych. Architektonizacja osiemnastowiecznych cmentarzy zwykle następowała w wiele lat po ich urzędzeniu, w XIX w. Nie liczone są jednostki, które składały się na 'mięso armatnie'. I wojna światowa przyniosła nowe podejście. W jej przebiegu liczba ofiar przekroczyła dotychczasowe wyobrażenia. Powszechnie uznano, że każdy poległy zasłużył na indywidualny pochówek ze znakiem religijnym, opisany nazwiskiem i stopniem wojskowym, a w przypadku osób niezidentyfikowanych osobny, tylko niekiedy dwuosobowy, grób.

²¹ W bitwie pod Termopilami (480 r. p.n.e.), broniąc przejścia na południe przed Persami, Spartanie pod dowództwem Leonidasa zginęli do ostatniego w walce, dając wyraz męstwu w obliczu niechybnej śmierci. Bitwa nie miała wpływu na przebieg historii, ponieważ Persowie zajęli Attykę i spalili Ateny. Najstarsze upamiętnienie bitwy to wryty na kamieniu epigram Simonidasa z Ceos, w tłumaczeniu polskiego poety mówiący: „Przechodniu, powiedz Sparcie, tu leżym jej syny, prawom jej posłuszni do ostatniej godziny.” Pomnik w znaczeniu tradycyjnym – architektoniczno-rzeźbiarskiej kompozycji, został wzniesiony w miejscu bitwy w 1955 r. Dotrzymanie przysięgi danej ojczyźnie za cenę życia w nierównej walce, leży też u podstaw czci, jaką Polska darzy Powstanie Warszawskie (1944 r.) i w różnych formach je upamiętnia (choćby nazwy ulic), mimo świadomości beznadziejności tej walki i popełnionych błędów strategicznych.

Poległych po obu stronach walczących grzebano obok siebie, bez wyróżniania zwycięzców i pokonanych. Co więcej, cmentarze I wojny światowej, szczególnie w zasięgu Monarchii Austro-Węgierskiej, zostały indywidualnie zaprojektowane i w wielu przypadkach ich architektoniczne rozwiązania stoją na bardzo wysokim poziomie artystycznym. Znani są też autorzy projektów tych założeń cmentarnych. Specyficzną interpretację zaistniałej sytuacji przedstawiają rozwiązania niemieckich cmentarzy wojennych. Po zakończeniu I wojny światowej wojenne cmentarze niemieckie miały tworzyć rodzaj narodowego krajobrazu dla poległych. Natura, reprezentowana przez odpowiednio dobrane ‘germańskie’ gatunki roślin, jak dęby i buki, a także inne rośliny, miała stopniowo przejmować w swoje władanie teren cmentarza.

Powstają:

- a) zwykle groby ziemne. W przypadku pojedynczych mogił rozproszonych zwykle dokonywano później ekshumacji i przeniesienia ciała na wspólną kwaterę poległych. Tzw. groby Nieznanego Żołnierza powstawały w miastach, a więc w miejscach niezwiązanych z polem bitwy;
- b) mogiły zbiorowe, w przypadku gdy nie można zidentyfikować poległych albo kiedy upływający czas i pogoda nie pozwalają na przeprowadzenie identyfikacji. Mogiły zbiorowe formowano, m.in. z powodów praktycznych, na kształt kopców (Połtawa, Austerlitz-Slavkov);
- c) różnej wielkości wyodrębnione zindywidualizowane cmentarze w krajobrazie (Małopolska – rejon od Limanowej po Łańcut, np. Magura Małastowska).

3.3. Pomnik rzeźbiarski

Pomnik jest najbardziej powszechną formą upamiętniania na polu bitwy. Pomniki stawiano zwycięzcom. Ponieważ jednak bitwy nie zawsze były staczone w miejscach łatwo dostępnych dla publiczności, która chciałaby odwiedzić pole bitwy, pomniki triumfu wznoszono w miastach. Pole bitwy pozostawało przez jakiś czas wyróżnione jej śladami – porzuconym orężem, wzgórkami zbiorowych mogił poległych żołnierzy obu armii – po czym przyroda opanowywała miejsce, wracając do stanu sprzed bitwy. Wszelka działalność na rzecz upamiętnienia wydarzenia wojennego mogła nastąpić w znaczącym odstępie czasowym od jego daty. Wymagała zakończenia konfliktu, także zebrania funduszy, co w osłabionej wojną gospodarce było istotnym problemem.

Na polu bitwy, w miejscu śmierci ważnej osoby, wznoszone są pomniki, które nie wiążą się z miejscem pochówku. Na polu bitwy wznoszone są także pomniki osób, które w walce nie zostały poszkodowane. Chodzi przede wszystkim o zwycięskich dowódców (Jagiełło, Kellermann, Hindenburg). Niekiedy pomniki o charakterze rzeźbiarskim poświęcane są osobom, które w bitwie nie odegrały większej roli (Waterloo – Karol II Orański).

Są to:

- a) w najprostszej postaci naturalne kamienie z inskrypcjami (Hastings – Harold, Grunwald – Jagiełło);
- b) (skromne) kapliczki pamiątkowe poświęcone konkretnej osobie (Hawa Pruska – gen. L’Estoq);
- c) klasyczne pełnofigurowe rzeźbiarskie przedstawienia osoby (Las Teutoburski – Hermann, Valmy – gen. Kellermann);
- d) inne aranżacje, takie jak obelisk (Ossów – ks. Skorupka);
- e) aranżacje specjalne, jak obelisk z sercem zwycięzcy (Valmy – gen. Kellermann), kolumna (Waterloo – gen. Gordon).

3.4. Pomnik architektoniczny

Wielkie pod względem liczbowym straty, zwłaszcza w przypadku bitew, w których nie było jednoznacznego zwycięstwa jednej z walczących stron, wywołują potrzebę oddania czci nie pojedynczej osobie,

ale odniesienia bardziej abstrakcyjnego do ofiarnego obrońcy zbiorowego czy zwycięskiej, acz uznojonej ojczyzny (Lipsk, Stalingrad). Pomnik architektoniczny charakteryzują znaczne wymiary oraz łączenie cech rzeźby z materią budynku lub podobnego artefaktu. Przybierają różne formy:

- a) pylon (Waterloo – Piechota Hanowerska, Lipsk);
- b) kopiec (Waterloo – Lew Waterloo);
- c) wielkowymiarowe, zwłaszcza wysokie obiekty mieszczące się w kategorii między rzeźbą a architekturą (Stalingrad).

3.5. ‘Zamek umarłych’

‘Zamek umarłych’ (niem. *Totenburg, Ehrenmal, Totenmal, Kriegerdenkmal*) to szczególna forma pomnika architektonicznego. Taki sposób upamiętnienia poległych spopularyzował się w architekturze pól bitewnych gdzie walczyła armia niemiecka, po sukcesie pomnika bitwy olsztyńskiej. Po dojściu Hitlera do władzy zaczęła dominować tendencja do scentralizowanego pochówku w warownej budowli, gdzie nie liczył się już pojedynczy żołnierz, ale wytworzona atmosfera jedności narodowej. Pochowanym w tych ‘twierdzach’ umarłym nie przysługiwał już indywidualny krzyż na własnym grobie. Byli oni skoszarowani jak na służbie, a nazwiska były zgromadzone w kolumnach napisów na ścianach, w skrajnym przypadku istniały tylko w księdze honorowej przynależnej do obiektu. Ten typ pomnika–mauzoleum, został przez architekta Wilhelma Kreisa w 1936 r. nazwany ‘zamkiem umarłych’ (*Totenburg*) [1, 3].

Powstało wiele realizacji, które opierają się na tych założeniach ideowych i formalnych. Agresywna polityka militarna zaborcza Niemiec, która doprowadziła do obu wojen światowych, odbiła się na architekturze związanej z bitwami w ten sposób, że wszelkie cmentarze i pomniki architektoniczne niemieckie znalazły się na ziemi obcej, w innych krajach (Rosji, Polsce, Belgii, Francji, Macedonii, Włoszech, Rumunii, a po II wojnie światowej także w Egipcie i Libii). Na obcej ziemi starano się stworzyć kawałek ziemi ojczystej, co doprowadziło do koncentracji, zamknięcia, zapewniającego poczucie bycia razem, z kolegami, braterstwa broni we wrogim otoczeniu. Trzeba zauważyć, że większość z tych ‘zamków umarłych’ nie była wznoszona dla upamiętnienia pola bitwy, ponieważ obejmują one raczej zbiorowe pochówki poległych w szerokim rejonie walk (Libia, Egipt). W tym sensie nie są to typowe upamiętnienia dla pola bitwy.

Zasadnicze cechy tego typu obiektów to: scentralizowany układ, położenie dobrze widoczne w krajobrazie (chętnie na szczycie wzgórza dominującego nad okolicą), elementy wieżowe, zamknięcie wysokimi ścianami odcinającymi dziedziniec wewnętrzny od otoczenia, materiały gwarantujące wieczną trwałość – najchętniej grubo ciosany kamień, brąz²².

²² Po 1933 r. powstało wiele projektów w charakterze *Totenburgów*, m.in.: Bitola (Macedonia), arch. krajobr. R. Tischler, 1929–1937; Nazaret, arch. krajobr. R. Tischler, 1934–1935; Góra Św. Anny i Wałbrzych – oba proj. R. Tischler, 1936–1938; Quero (Włochy), Wilhelm Kreis, 1939. W sumie w duchu koncepcji Tischlera powstało do jego śmierci w 1952 r. ok. 400 założeń cmentarnych [3]. Niezrealizowane projekty Wilhelma Kreisa nad Wisłą k. Warszawy, nad Donem, w Petrisorou (Rumunia), w Pinzano (Włochy), które planował w latach 1941–1943, w znacznym stopniu były pod wpływem idei ‘zamku umarłych’, wzniesionych wcześniej przez Narodowy Związek Opieki nad Niemieckimi Grobami Wojennymi (*Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge – VDK*). Kreis preferował scentralizowane monumenty i groby masowe, które miały nie pozostawiać wątpliwości, że umarli bardziej niż jednostkami byli przede wszystkim członkami Narodu. Po II wojnie światowej zebrano 98% ciał poległych żołnierzy niemieckich z pustyni libijskiej w liczbie ponad 6 tysięcy i pochowano w mauzoleum w Tobruku (1951–1955). Obiekt z lokalnego kamienia założony jest na kwadracie o boku 40 m, w którego narożach umieszczono połączone murami walce wież o wysokości 14 m. W El Alamein (Egipt) zostało odsłonięte w 1959 r. podobne centralne ośmioboczne założenie cmentarne dla ponad 4 tysięcy niemieckich żołnierzy. Ma ono średnicę 42 m i wieże o wys. 12 m połączone nieco od nich wyższymi ścianami. Oba obiekty projektował Robert Tischler.

3.6. Obiekty kultu religijnego

Istotą tego typu upamiętnienia jest przede wszystkim wdzięczność Bogu za zwycięstwo. Cześć poległym oddawana jest tylko pośrednio. Zwycięzca pragnie odkupić śmierć poległych i poniesione ofiary, co może uczynić wyłącznie w wymiarze symbolicznym. Budowla (niejednokrotnie okazała) jest traktowana jako votum. W kategoriach przestrzennych są to:

- a) kościół katolicki (Battle, Grunwald);
- b) cerkiew (Połtawa);
- c) kaplica (Sękowa, Małastów, także Valmy);
- d) założenie klasztorne (Battle).

3.7. Pole bitwy jako załączek *krajobrazu narodowego*

Znaczenie przypisywane (zwycięskiej) bitwie i jej pozytywnie odczuwane przez daną społeczność narodową rezultaty, przyczyniają się w niektórych przypadkach do traktowania tej bitwy jako wydarzenia mającego rangę założycielskiego dla narodu. Szczególnie dotyczy to bitew z okresu XVIII i XIX w., kiedy tworzyły się w Europie i na świecie nowoczesne państwa narodowe. W tym względzie pole bitwy jest traktowane jako miejsce, gdzie tożsamość narodowa uległa konsolidacji, a przestrzeń, w której historyczny bój był rozgrywany, zostaje podniesiona do rangi *krajobrazu narodowego*.

Teren, jakim jest pole bitwy, otrzymuje status historycznego parku narodowego (Saratoga, Valmy) lub rezerwatu (Detmold). W tym świetle, również park tematyczny związany z historią bitwy może podtrzymywać echo wcześniejszych starań o tożsamość narodową (Bramsche-Kalkriese, Stalingrad). Tożsamość narodowa oparta na dumie z dawnego zwycięstwa może też być kultywowana, w mniej szowinistycznym nateżeniu również i dzisiaj, w postaci rekonstrukcji historycznych na polu bitwy (Grunwald).

Przy tej okazji trzeba zauważyć, że niemieckie cmentarze wojenne po I wojnie światowej projektowane przez R. Tischlera, który był architektem krajobrazu, miały tworzyć poprzez wprowadzone elementy przyrodnicze enklawy krajobrazu narodowego. Buki i dęby, drzewa uznane za germańskie, były sadzone między grobami, które leżały na wielkiej łące.

3.8. Instalacja artystyczno-architektoniczna

Dawne bitwy dzisiaj nie budzą już współczucia dla (rodzin) poległych ani żalu nad przelaną krwią. Również istota konfliktu, który doprowadził do starcia, nie jest odczuwana jako znacząca. Jest to możliwe dzięki dystansowi czasowemu, jaki mamy do samego wydarzenia. Zasadniczo nie można nawet zidentyfikować pochówków poległych żołnierzy. Interesuje nas natomiast nieprzerwanie przebieg bitwy. Współcześnie, w dobie wszechobecnych multimedków, poszukuje się atrakcyjnych form upamiętnienia bitew. W kategoriach obiektów przestrzennych są to:

- a) makieta przedstawiająca przebieg bitwy w skali pozwalającej na ogląd przez większą grupę osób, gdzie pokazana jest topografia pola bitwy i *ordre de bataille* (Grunwald);
- b) ‘laboratorium psychologii architektury’²³ – realizacja „w skali 1:1”, wychodząca od idei partycypacji, wielozmysłowej percepcji, wczuwania się, refleksji egzystencjalnej, gry, przyjmowania ról, rekonstrukcji historycznych. Teren samego pola bitwy jest wyposażony w znaczniki orientacyjne (opisowe, ale nie

²³ Termin wprowadzony przez autora w artykule: „Architecture of Terror”, [w:] *Memory of the Shoah – Contemporary Representations*, Kultura Współczesna, nr 4 (38)/2003, s. 63-83; także w: KONTEKSTY nr 3–4 (262-263) rok LVIII 2003, s. 321-330; oraz: <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje40/text24.htm>

tylko) nawiązujące do sytuacji w czasie samej bitwy, co pozwala na użytkowanie pola bitwy jako parku tematycznego (Bramsche-Kalkriese);

- c) „duże dzieło sztuki”[2], instalacje artystyczne, związane ze śladami rzeczywistych wydarzeń (Verdun – Transzeja bagnetów).

4. Architektura na polu bitwy i polityka

Jak wykazano w artykule, miejsce bitwy w historii niejednokrotnie ulega tendencyjnym przesunięciom wynikającym z bieżącej polityki, zmian granic międzypaństwowych czy narodowych. Przesunięcia te dotyczą zarówno nazewnictwa bitwy, jak też fizycznych struktur (architektonicznych).

Przegląd realizacji architektonicznych na wybranych polach bitew potwierdza początkowe intuicje. Ten rodzaj architektury pozostaje silnie pod wpływem polityki, niezależnie od daty bitwy i okresu, jaki dzieli nas dzisiaj od tamtego wydarzenia. Długość tego okresu nie ma też znaczenia, jeśli chodzi o liczbę zmian w podejściu do wydarzenia militarnego, jego interpretacji i reinterpretacji.

Najlepszym tego przykładem jest Pomnik Tannenberski, który istniał zaledwie 17 lat. Pierwotnie był poświęcony pamięci poległych w bitwie olsztyńskiej (1914). Wkrótce po wzniesieniu został ze względów politycznych przemianowany dla zatarcia w powszechnej pamięci znacznie wcześniejszej bitwy przegranej przez średniowiecznych politycznych przodków inicjatora tej zmiany – z bitwy pod Olsztynem uczyniono bitwę pod Tannenbergiem, miejscem niezwiązanym z bitwą. Następnie został przekształcony w mauzoleum zwycięskiego w tej bitwie wodza, po czym w zmienionej sytuacji politycznej i narodowościowej zburzony (rozebrany), a na koniec wykorzystany jako budulec pomnika ku czci armii, której poprzedniczka została w bitwie pokonana, dając asumpt do wzniesienia pomnika. Budzi to refleksję natury etycznej – czy jest dopuszczalne niszczenie pochówków ludzi, nawet jeśli pochowane osoby były naszymi wrogami? Pytanie dotyczy, jak wiadomo, również cywilnych grobów niemieckich na terenie Polski.

To działo się w XX wieku. Wykazano też, że wydarzenia sprzed ponad dwóch tysięcy lat mogą mniej lub bardziej oficjalnie wywoływać potrzebę monumentalnego zaznaczenia, ze względu na to, na czyjej ziemi się toczyły. Co więcej mogą te wydarzenia dawać pretekst o istotnym znaczeniu dla dnia dzisiejszego. Idea wzniesienia pomnika Hermanna (*Arminiusa*), zrealizowana dzięki uporowi autora-artysty, dała we właściwym czasie wybuch poczucia ogólnoniemieckiej tożsamości narodowej. Siła oddziaływania pomnika nie osłabła do dzisiaj, mimo jego błędnej pod względem historycznym lokalizacji. Wzniesiono nowy obiekt we właściwym, jak się dzisiaj zdaje miejscu, z zaangażowaniem znacznych środków finansowych, działa w podświadomości na tej samej linii gruntowania pangermańskiej tożsamości.

5. Pomnik na polu bitwy jako dzieło sztuki

Upamiętnianie poległych poza obowiązkiem humanistycznym, religijnym i obywatelskim, także koleżeńskim, jest również polem działań artystycznych. Zleceniodawcą artysty może być osoba prywatna (koledzy, rodzina) lub instytucja (wojsko, państwo – budżet, także naród – składki).

Sztuka na polu bitwy ma znacząco inny charakter niż sztuka *stricte* cmentarna, sepulkralna. Odnosi się bardziej do wydarzenia, mniej do poległych, stara się wyrazić wielkość i znaczenie tego wydarzenia. Jest sztuką z założenia monumentalną. Stąd jej architektoniczny charakter. Sztuka ta pozostaje pod wpływem tendencji w aktualnej sztuce. W historii można wyśledzić zmiany, jakie następowały w podejściu do memorializacji na polu bitwy. Poczynając od średniowiecznego poświęcania skutków bitwy i jej ofiar Bogu

w ramach kultu religijnego (fundacje kościelne i klasztorne), przez nowożytny zapis pamięci o poległych bohaterach, jak też o zwycięzcach (realizowany w realistycznych przedstawieniach rzeźbiarskich, z użyciem oryginalnych elementów i charakterystycznych motywów biorących udział w bitwie – armaty, ale także serce głównego bohatera czy jego but), do współczesnych nam przedstawień abstrakcyjnych, zgodnych z tendencją do sztuki dialogicznej, multimedialnej, zarazem ujęć mających na celu wywołanie u odwiedzających emocji (parki tematyczne, instalacje artystyczne w dużej skali), jak również głębszą refleksję.

References/Literatura

- [1] Brands G., *From World War I Cemeteries to the Nazi „Fortresses of the Dead”: Architecture, Heroic Landscape, and the Quest for National Identity in Germany*, [in:] *Places of Commemoration: Search for Identity and Landscape Design*, Tom 19, (red.) J. Wolschke-Bulmahn (selected papers from the 19th Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture held in 1995). Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University Washington DC 2001, 215-256.
- [2] Jadzińska M., *„Duże dzieło sztuki”. Sztuka instalacji. Autentyzm, zachowanie, konserwacja*. Universitas, Kraków 2012.
- [3] Lurz M., „... ein Stück Heimat in Fremder Erde”. *Die Heldenhaine und Totenburgen des Volksbunds Deutsche Kriegsgräberfürsorge*, [w:] Arch+, Ausgabe 71, 66-70.
- [4] Rochala P., *Las Teutoburski 9 rok n.e.*, seria „Historyczne Bitwy”, Bellona S.A., Warszawa 2008.
- [5] Tacyt P.K., *Germania*, tłum. T. Plóciennik, Poznań 2008.

Strony internetowe:

- [6] http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Cannae
- [7] http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_the_Teutoburg_Forest
- [8] <http://www.kalkriese-varusschlacht.de>
- [9] http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Hastings
- [10] http://pl.wikipedia.org/wiki/Bitwa_pod_Grunwaldem
- [11] http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Blenheim
- [12] http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Poltava
- [13] <http://timur-realty.com.ua/en/article/poltava-battle>
- [14] http://en.wikipedia.org/wiki/Battles_of_Saratoga
- [15] http://fr.wikipedia.org/wiki/Bataille_de_Valmy
- [16] http://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Austerlitz
- [17] http://de.wikipedia.org/wiki/Schlacht_bei_Preußisch_Eylau
- [18] http://de.wikipedia.org/wiki/Völkerschlacht_bei_Leipzig
- [19] http://fr.wikipedia.org/wiki/Bataille_de_Waterloo
- [20] [http://de.wikipedia.org/wiki/Schlacht_bei_Tannenberg_\(1914\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Schlacht_bei_Tannenberg_(1914))
- [21] <http://tannenberg-denkmal.de>
- [22] <http://tannenberg-nationaldenkmal.andreasspringer.de>
- [23] http://de.wikipedia.org/wiki/Schlacht_von_Gorlice-Tarnów
- [24] <http://www.cmentarze.gorlice.net.pl>
- [25] [http://fr.wikipedia.org/wiki/Bataille_de_Verdun_\(1916\)](http://fr.wikipedia.org/wiki/Bataille_de_Verdun_(1916))
- [26] http://pl.wikipedia.org/wiki/Bitwa_warszawska_1920
- [27] http://pl.wikipedia.org/wiki/Bitwa_stalingradzka
- [28] http://pl.wikipedia.org/wiki/Matka_Ojczyzna_wzywa

Ill. 1. Cannae (Apulia, Italy). Column raised on the ancient town hill over the battlefield in 1939. Source: <http://www.historvius.com/images/original/2391-Cannae-Battlefield-Italy.jpg>

Il. 1. Kanny (Apulia, Włochy). Kolumna wzniesiona na wzgórzu ponad polem bitwy (1939). Wg <http://www.historvius.com/images/original/2391-Cannae-Battlefield-Italy.jpg>

Ill. 2. (a) Detmold. Arminius' monument (*Hermannsdenkmal*), Ernst von Badel (1875); <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/88/Arminius1.jpg>; (b) New Ulm (Minnesota). Hermann's monument (1897). Source: <http://www.ci.new-ulm.mn.us/vertical/Sites/%7B1E9156B6-EE87-4ADE-9BB6-37AF3590FA0E%7D/uploads/%7B378B0C1A-1B50-4CB8-B2BF-F309C3E90D02%7D.JPG>

Il. 2. (a) Detmold. Pomnik Arminiusa (Hermann), Ernst von Badel (1875). Wg: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/88/Arminius1.jpg>; (b) New Ulm (Minnesota). Pomnik Hermann (1897). Wg <http://www.ci.new-ulm.mn.us/vertical/Sites/%7B1E9156B6-EE87-4ADE-9BB6-37AF3590FA0E%7D/uploads/%7B378B0C1A-1B50-4CB8-B2BF-F309C3E90D02%7D.JPG>

III. 3. Bramsche-Kalkriese. Varus Battle Museum, Gigon/Guyer (2000). Parking lot, museum, & view tower. Photo: J.-K. Lenartowicz, 2012

II. 3. Bramsche-Kalkriese. Muzeum Bitwy Varusa, Gigon/Guyer (2000). Parking, muzeum i wieża widokowa. Fot. J.-K. Lenartowicz, 2012

III. 4. Bramsche-Kalkriese. Varus Battle Museum, Gigon/Guyer (2000). View tower detail. Photo: J.-K. Lenartowicz, 2012

II. 4. Bramsche-Kalkriese. Muzeum Bitwy Varusa, arch. Gigon/Guyer (2000). Detal wieży widokowej. Fot. J.-K. Lenartowicz, 2012

III. 5. Bramsche-Kalkriese. Varus Battle Museum. (2000). German wall reconstruction. Photo: J.-K. Lenartowicz, 2012

II. 5. Bramsche-Kalkriese. Muzeum Bitwy Varusa, arch. Gigon/Guyer (2000). Linia wału germańskiego. Fot. J.-K. Lenartowicz, 2012

a)

b)

III. 6. Bramsche-Kalkriese. Varus Battle Museum (2000). The Sight pavilion: (a) view from the inside; (b) exterior. Photos: J.-K. Lenartowicz, 2012

II. 6. Bramsche-Kalkriese. Muzeum Bitwy Varusa (2000). Pawilon Wzroku: (a) widok z wnętrza; (b) widok zewnętrzny. Fot. J.-K. Lenartowicz, 2012

a)

b)

III. 7. Bramsche-Kalkriese. Muzeum Bitwy Varusa (2000): (a) pathway of Roman legions and Sight pavilion; (b) steel plate with Tacitus' text. Photos: J.-K. Lenartowicz, 2012.

II. 7. Bramsche-Kalkriese. Varus Battle Museum (2000): (a) droga legionów i pawilon Widzenia; (b) płyta z tekstem Tacyta. Fot. J.-K. Lenartowicz, 2012

a)

b)

III. 8. Bramsche-Kalkriese. Varus Battle Museum (2000). (a) + (b) Line of the German wall. Photos: J.-K. Lenartowicz, 2012

II. 8. Bramsche-Kalkriese. Muzeum Bitwy Varusa (2000). (a) + (b) Linia wału germańskiego. Fot. J.-K. Lenartowicz, 2012

a)

b)

III. 9. Bramsche-Kalkriese. Varus Battle Museum (2000): (a) Hearing pavillion; (b) Questions pavillion. Photos: J.-K. Lenartowicz, 2012

II. 9. Bramsche-Kalkriese. Muzeum Bitwy Varusa (2000): (a) pawilon Słyszzenia; (b) pawilon Pytań. Fot. J.-K. Lenartowicz, 2012

Ill. 10. Battle (East Sussex). (a) stone marking the spot where King Harold fell (place of high altar). Source: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/41/Harold_stone.JPG; (b) church. Source: ruins http://cdn2.vtourist.com/4/5908821-Battle_Abbey_ruins_Battle.jpg?version=2

Il. 10. Battle (East Sussex): (a) kamień znaczący miejsce śmierci Harolda i głównego ołtarza kościoła. Źródło: [ruins http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/41/Harold_stone.JPG](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/41/Harold_stone.JPG); (b) ruiny kościoła (1070-). Źródło: http://cdn2.vtourist.com/4/5908821-Battle_Abbey_ruins_Battle.jpg?version=2

Ill. 11. Grunwald, ruins of the post-battle built Gothic chapel (1411). Photo by Albertus teolog (2010)

Ill. 12. Grunwald, Jagiello's Stone. Photo by Krzysztof Gibowski (2007)

Il. 11. Grunwald. Ruiny gotyckiej kaplicy pobitewnej (1411). Fot. Albertus teolog (2010)

Il. 12. Grunwald, Kamień Jagielly. Fot. Krzysztof Gibowski (2007)

a)

b)

Ill. 13. Grunwald. Battle Monument, J. Bandura & W. Cęckiewicz (1960): (a) obelisque. Source: http://www.sztuka.net/palio/html.media?_Instance=www.sztuka.net.pl&_Option=Palio&_ID=31457&_Checksum=-257450068; (b) 3D map. Source: <http://www.holidaycheck.pl/data/urlaubsbilder/mittel/155/1162203217.jpg>

Il. 13. Grunwald. Pomnik bitwy, J. Bandura & W. Cęckiewicz (1960): (a) obelisk. Wg: http://www.sztuka.net/palio/html.media?_Instance=www.sztuka.net.pl&_Option=Palio&_ID=31457&_Checksum=-257450068; (b) mapa plastyczna. Wg: <http://www.holidaycheck.pl/data/urlaubsbilder/mittel/155/1162203217.jpg>

Ill. 14. Lutzingen. Commerativestone: “War of Spanish Succession. Battle of 1704. Viewing point of the French equipage”. Source: http://maricopa1.files.wordpress.com/2013/05/spanischer_erbfolgekrieg_1704_lutzingen_germany.jpg?w=470

Il. 14. Lutzingen. Kamień informacyjny: „Wojna o sukcesję hiszpańską. Bitwa 13 sierpnia 1704. Punkt widokowy na taboru Francuzów”. Wg: http://maricopa1.files.wordpress.com/2013/05/spanischer_erbfolgekrieg_1704_lutzingen_germany.jpg?w=470

a)

b)

III. 15. Poltava. Saint Sampson the Hospitable orthodox church at the battlefield: (a) original by architect Sharlemanyi (1856). Source: <http://www.battle.poltava.ua/images/sampsoniy2.jpg>; (b) extended by Nikonov (1895). Source: <http://www.battle.poltava.ua/images/sampsoniy3.jpg>

II. 15. Połtawa. Cerkiew pod wezw. Św. Aampsona Gościnnego na polu bitwy: (a) pierwotna, arch. J.J. Charlemagne (1856). Wg: <http://www.battle.poltava.ua/images/sampsoniy2.jpg>; (b) rozbudowana przez Nikonowa (1895) i S. Nosowa (1909). Wg: <http://www.battle.poltava.ua/images/sampsoniy3.jpg>

III. 16. Poltava. Common grave of the soldiers who fell in the battle of 1709. Postcard from 1909

II. 16. Połtawa. Mogiła zbiorowa żołnierzy rosyjskich poległych w bitwie 1709 r. Pocztaówka z 1909 r.

a)

b)

III. 17. Poltava. Battle field: (a) Triumphal Column (1709). Source: http://www.battle.poltava.ua/images/glory_monument3.jp; (b) characteristic socle. Source: http://www.battle.poltava.ua/english/gallery_glory_monument.htm

II. 17. Połtawa (a) kolumna zwycięstwa (1709). Wg: http://www.battle.poltava.ua/images/glory_monument3.jpg; (b) charakterystyczny cokół. Wg: http://www.battle.poltava.ua/english/gallery_glory_monument.htm

III. 18. Saratoga. Battlefield – National Historical Park, http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e5/Saratoga_Battlefield.jpg

II. 18. Saratoga. Pole bitwy – Narodowy Park Historyczny. Wg: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e5/Saratoga_Battlefield.jpg

III. 19. Saratoga. Battlefield:
 (a) memorial obelisque
 (1877–1892). Source: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Saratogatower.jpg>; (b) the
 Boot Monument (1877). Source:
<http://en.wikipedia.org/wiki/File:Arnold-boot.jpg>

II. 19. Saratoga. Pole bitwy:
 (a) pamiątkowy obelisk
 bitwy (1877–1892). Wg:
<http://en.wikipedia.org/wiki/File:Saratogatower.jpg>; (b)
 pomnik buta (gen. B. Arnolda)
 (1877). Wg: <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Arnold-boot.jpg>

a)

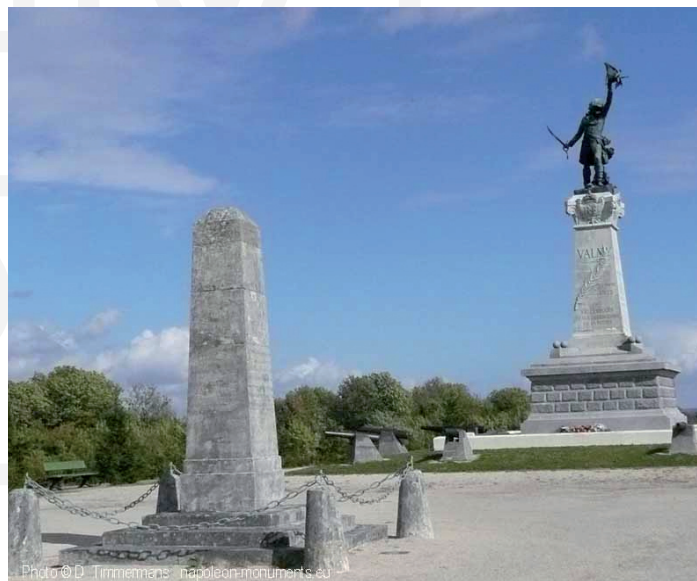
b)

a)

b)

III. 20. Valmy. Battlefield: (a) windmill where the French artillery was concentrated in 1792 (reconstruction of 2005). Source: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ec/Moulin_de_Valmy_.jpg; (b) obelisque with the heart of
 General F.-Ch. Kellerman (1821), and his monument, T. Barrau & L. Gillet (1892). Source: <http://napoleon-monuments.eu/Napoleon1er/images/51Valmy10.jpg>

II. 20. Valmy. Pole bitwy: (a) wiatrak wokół którego ustawiona była artyleria francuska w 1792 (rekonstrukcja 2005). Wg: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ec/Moulin_de_Valmy_.jpg; (b) obelisk z sercem gen. F.-Ch. Kellerman (1821) i jego pomnik, T. Barrau i L. Gillet (1892). Wg: <http://napoleon-monuments.eu/Napoleon1er/images/51Valmy10.jpg>

III. 21. Valmy. Centre of Historical Interpretation on the battlefield, arch. P.-L. Faloci, 2013. Source: <http://servirlepublic.fr/epl-s-la-une/1494/la-bataille-de-vamy-en--couleurs>

II. 21. Valmy. Centrum Interpretacji Historycznej na polu bitwy, arch. P.-L. Faloci, 2013. Wg: <http://servirlepublic.fr/epl-s-la-une/1494/la-bataille-de-vamy-en--couleurs>

III. 22. Slavkov (Czech Republic). Battle of Austerlitz Memorial (1805), built 1909–1912. View from South-West. Source: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6a/Mohyla_miru_2.jpg

II. 22. Slawków (Czechy). Pomnik na polu bitwy pod Austerlitz (1805), wzniesiony 1909–1912. Widok od południowego zachodu. Źródło: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6a/Mohyla_miru_2.jpg

Ill. 23. Bagrationowsk (*Prussian Eylau*). General A. W. L'Estoq Memorial (19th c.).
Source: http://bartosz4.fm.interia.pl/prusy/Pr_Eylau.jpg

Il. 23. Bagrationowsk (Pruska Hawa). Pomnik gen. A.W. L'Estoq Memorial (XIX w.).
Wg: http://bartosz4.fm.interia.pl/prusy/Pr_Eylau.jpg

a)

b)

Ill. 24. Leipzig. Battle of the Nations Monument (1913): (a) foundations (after 1900). Source: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c5/Fundamente_Voelkerschlachtdenkmal_Leipzig_1902.jpg; (b) general view today. Source: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Völkerschlachtdenkmal_20131030_151606.jpg

Il. 24. Leipsk. Pomnik Bitwy Narodów (1913): (a) fundamenty (po 1900). Wg: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c5/Fundamente_Voelkerschlachtdenkmal_Leipzig_1902.jpg; (b) widok ogólny. Wg: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Völkerschlachtdenkmal_20131030_151606.jpg

III. 25. Waterloo. Battle of Waterloo: Monument of King's German Legion, *Butte du Lion* and General Gordon's memorial column. Photo between 1890–1905. Source: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Belgium-Waterloo-The-Thombs-1900.jpg>

II. 25. Waterloo. Pomnik na polu bitwy pod Waterloo: Pylon Piechoty Honorowej, *Butte du Lion* oraz kolumna generała Gordona. Fot. z okresu 1890–1905. Wg: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Belgium-Waterloo-The-Thombs-1900.jpg>

a)

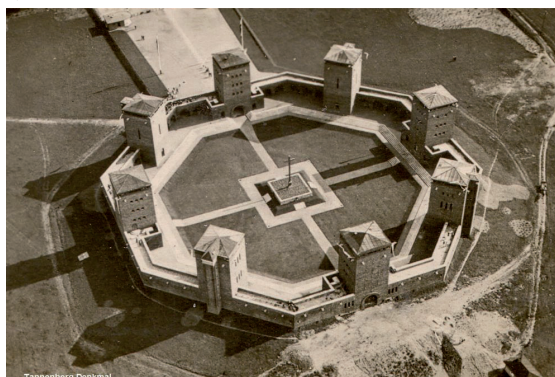
b)

III. 26. Waterloo. The battlefield: (a) + (b) *Lion's Mound*, Jean-Louis Van Geel (1826). Source: http://www.quizz.biz/uploads/quizz/306279/5_9e9ty.jpg

II. 26. Waterloo. Pole bitwy: (a) + (b) kopiec (*Butte du Lion*), Jean-Louis Van Geel (1826). Wg: http://www.quizz.biz/uploads/quizz/306279/5_9e9ty.jpg

a)

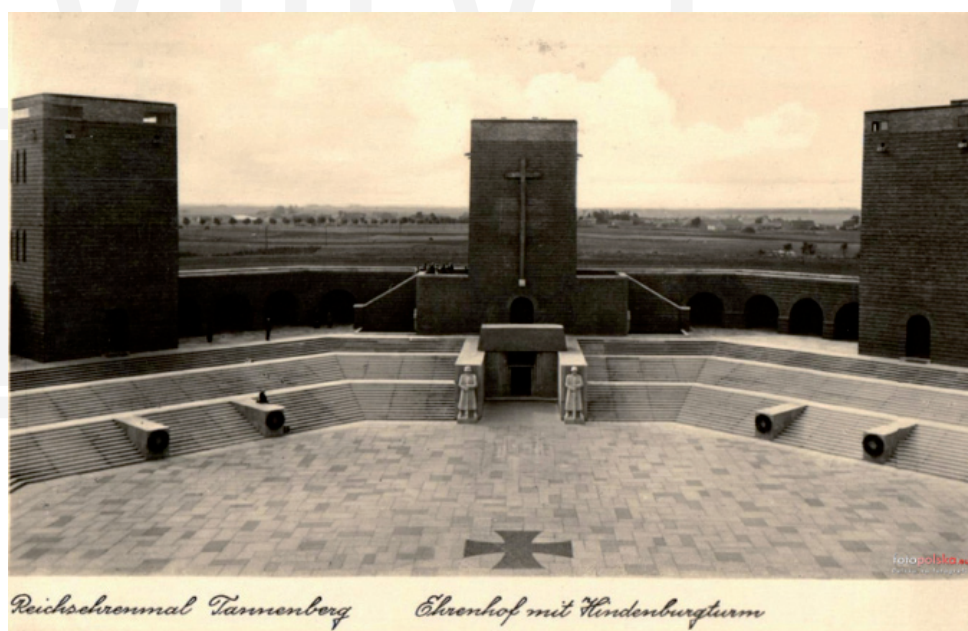

b)

III. 27. Sudwa (*Sauden*), n. Olsztynek. Tannenberg Memorial, Walter and Johannes Krüger (1925–1927): (a) aerial view. Source: <http://mw2.google.com/mw-panoramio/photos/medium/18792061.jpg>; (b) general view. Source: http://www.ordensland.de/Bruchstuecke/a_tannenberg_478.jpg

II. 27. Sudwa k. Olsztyńska. Pomnik Tannenberski (*Tannenbergdenkmal*), Walter i Johannes Krüger (1925–1927): (a) widok zlotu ptaka. Wg: <http://mw2.google.com/mw-panoramio/photos/medium/18792061.jpg>; (b) widok ogólny. Wg: http://www.ordensland.de/Bruchstuecke/a_tannenberg_478.jpg

III. 28. Sudwa (*Sauden*). Tannenberg Memorial: 5. (Hindenburg) Tower with entrance to the crypt, after remodelling, Walter and Johannes Krüger (1934). Source: http://www.marienburg.pl/files/fotos2_00102_192.jpg

II. 28. Sudwa k. Olsztyńska. Pomnik Tannenberski: 5. Wieża (Hindenburga) z wejściem do krypty, po przebudowie, Walter i Johannes Krüger (1934). Wg: http://www.marienburg.pl/files/fotos2_00102_192.jpg

a)

b)

III. 29. Sękowa. Battle of Gorlice. War cemetery No. 80 Sękowa, Hans Mayr (1915), (a) photo M. Łopata, <http://www.cmentarze.gorlice.net.pl>; (b) photo J.-K. Lenartowicz, 2010

II. 29. Sękowa. Cmentarz wojenny nr 80 Sękowa, Hans Mayr (1915), (a) fot. M. Łopata, <http://www.cmentarze.gorlice.net.pl>; (b) fot. J.-K. Lenartowicz, 2010

a)

b)

III. 30. Sękowa. Battle of Gorlice. War cemetery No. 80 Sękowa (1915), (a) corner of the fencing wall; (b) detail of pergola. Photos: J.-K. Lenartowicz, 2010.

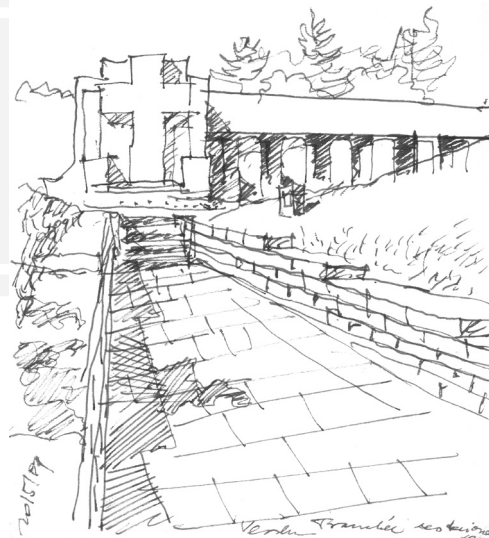
II. 30. Sękowa. Cmentarz wojenny nr 80 Sękowa (1915): (a) narożnik ogrodzenia; (b) detal pergoll. Fot. J.-K. Lenartowicz, 2010

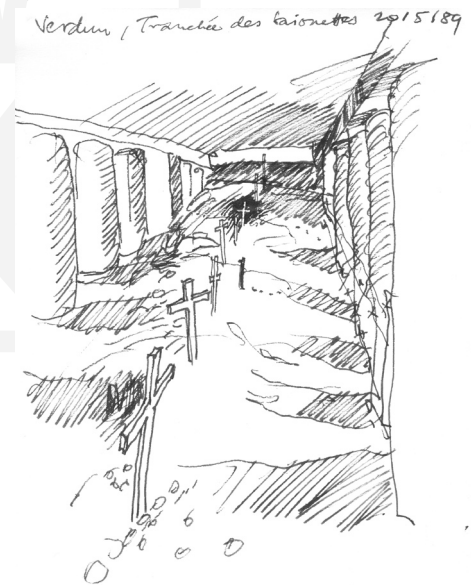
III. 31. Douaumont. Verdun Battle Memorial, *Ossuaire de Douaumont* (1920–1932). Photo Michal Rytíř. In: <http://www.tourismeverdun.fr/ossuaire-de-douaumont.php>. Access 21-11-2013

II. 31. Douaumont. Bitwa pod Verdun, Ossuairum Douaumont (1920–1932). Fot. Michal Rytíř. In: <http://www.tourismeverdun.fr/ossuaire-de-douaumont.php>. Access 21-11-2013

a)

b)

III. 32. Douaumont: (a) + (b) *Tranchée des bayonettes* (1919–1920). Drawing by J.-K. Lenartowicz (1988)

II. 32. Douaumont: (a) + (b) *Transzeja bagnetów (Tranchée des bayonettes)* (1919–1920). Rys. J.-K. Lenartowicz (1988)

a)

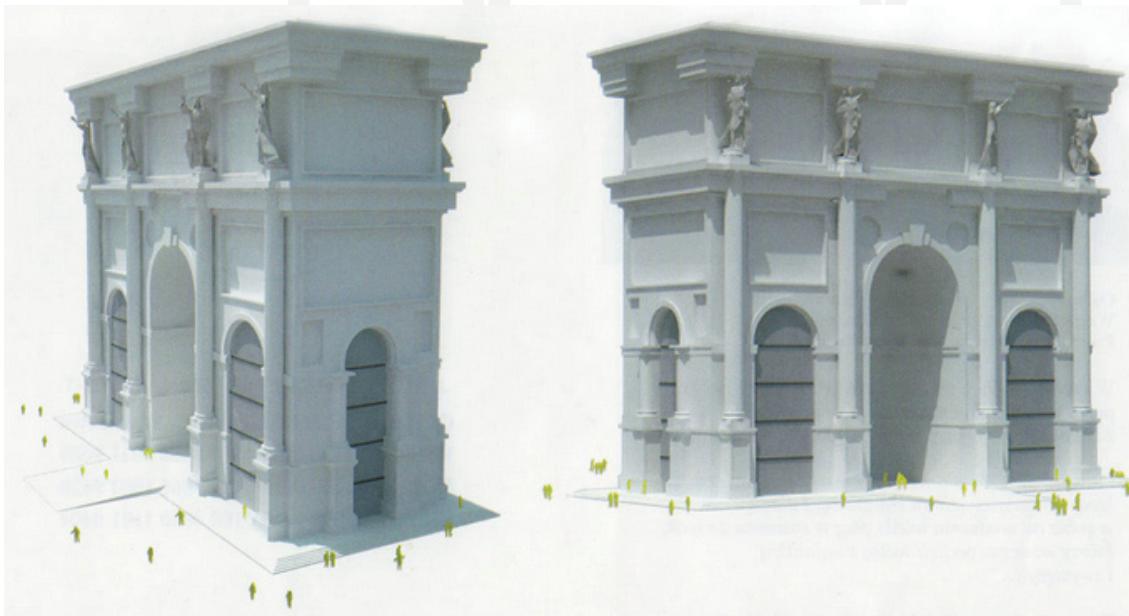

b)

III. 33. Ossów. Monuments of the Warsaw battle 1920: (a) obelisque of Polish soldiers (1934) (From: Wikipedia); (b) cross of Red Army soldiers, Marek Moderau (2010) – before damage. Photo: PAP

II. 33. Ossów. Pomnik bitwy warszawskiej 1920: (a) poległych żołnierzy polskich (1934) (Wg: Wikipedia); (b) poległych żołnierzy Armii Czerwonej, Marek Moderau (2010) – przed uszkodzeniem. Fot.: PAP

III. 34. Warszawa. Warsaw Battle Memorial (1920), project. Source: <http://pomnikbitwywarszawskiej.pl>

II. 34. Warszawa. Pomnik Bitwy Warszawskiej (1920), projekt. Wg: <http://pomnikbitwywarszawskiej.pl>

a)

b)

III. 35. Volgograd. Stalingrad Battle Memorial (1943), Evgeniy Vuchetich (1959–1967): (a) aerial view, администрация Волгоградской области; (b) view along the main compositional axis, www.volganet.rulic.: CC-BY-SA 3.0 Unported & GNU Free Documentation License 1.3

III. 35. Wołgograd. Pomnik Bitwy pod Stalingradem (1943), Jewgienij Wuczeticz (1959–1967): (a) widok z góry. Wg: администрация Волгоградской области; (b) widok wzdłuż osi kompozycyjnej. Wg: www.volganet.rulic.: CC-BY-SA 3.0 Unported & GNU Free Documentation License 1.3